

LUDWIK HASS

WOLNOMULARSTWO UKRAIŃSKIE
(DO REWOLUCJI LUTOWEJ 1917 R.)

Nowożytne wolnomularstwo było — według proklamowanych przez siebie zasad — ponadpaństwowym i ponadnarodowym ruchem ideowym, który skupiał swoich zwolenników, niezależnie od posiadanych przez nich stopni wtajemniczenia, w placówkach terenowych nazywających się lożami¹, nie miał natomiast scentralizowanej struktury organizacyjnej ogólnościowej czy choćby europejskiej. Te jego podstawowe komórki organizacyjne w poszczególnych krajach, czy też ich dzielnicach, łączyły się w terytorialne jednostki organizacyjne wyższego rzędu (wielkie loże, wielkie wschody, wielkie loże lub loże prowincjalne), w jednych wypadkach w pełni samorządne i niezależne od jakiegokolwiek zewnętrznej, pozakrajowej wyższej władzy wolnomularskiej, w innych autonomiczne, lecz będące częścią większej całości (np. wielka loża prowincjalna określonej dzielnicy wchodząca w skład wielkiej loży bądź wielkiego wschodu danego państwa, czy — sytuacja znacznie radsza i raczej przejściowa — wielka loża prowincjalna jednego kraju wchodząca w skład wielkiej loży innego państwa)². Zarazem zaś nie obowiązywała tu zasada terytorialności. Nie tylko zostać wolnomularzem można było poza miejscem, regionem, czy nawet krajem zamieszkania, lecz i należeć latami — nieraz całe życie — do loży znajdującej się poza miejscem pobytu, również w wypadku, gdy w nim czynna była równorzędna placówka. Z kolei rze-

¹ Dopuszczeni do wyższych stopni wtajemniczenia, tj. od czwartego wwyż, ponadto należeli — w zależności od osiągniętego stopnia — do odpowiedniej odrębnej, rozmaicie nazywanej komórki organizacyjnej: loży wyższych stopni, kapituły, rady, konsystorza itd. W zależności od miejscowej praktyki organizacyjnej członkowie niższych stopni wiedzieli o istnieniu wyższych stopni i ich placówek bądź też stan ów ukrywano przed nimi.

² Pominięto tu, jako nieistotną dla prezentowanego rozumowania, sprawę ewentualnej zależności określonej wielkiej loży, wielkiego wschodu lub podobnej formacji, zależności formalnej i faktycznej, bądź też tylko faktycznej, a ukrywanej przed ogółem członków, od innego krajowego ciała wolnomularskiego, skupiającego wolnomularzy posiadających najwyższe stopnie wtajemniczenia. Jest to bowiem — w ostatecznym rachunku — problem wewnętrznej struktury organizacyjnej.

czywistość danego czasu i miejsca sprawiała, iż mimo uniwersalistycznego charakteru całego ruchu jego krajowe gałęzie były — nawet niezależnie od ich aspiracji lub intencji — różnej wagi czynnikiem w życiu społeczeństwa danego kraju. Niektóre, bądź też tylko ich odłamy, świadomie włączały się do życia społeczno-politycznego danego kraju z zamiarem oddziaływania na nie w określonym kierunku. Niekiedy czyniły to grupy wolnomularzy miejscowych, należących do łóz zagranicznych, bądź nawet tego rodzaju jednostki. Zdarzały się też wypadki odwrotne, kiedy określona grupa polityczna usiłowała wykorzystać miejscową lub krajową organizację wolnomularską na swoje potrzeby, by za jej pośrednictwem oddziaływać na społeczeństwo, ośrodki władzy, czy też na ważne dla niej i kraju środowiska zagraniczne.

Dlatego na dzieje wolnomularstwa poszczególnego kraju-państwa, traktowane jako część składowa jego historii, składają się zarówno losy i sprawy łóz oraz nadrzędnych komórek organizacyjnych z danego terenu — niezależnie od tego kim, jakiej narodowości byli ich członkowie — jak i pozostająca w związku z wolnomularstwem działalność wolnomularzy z tego kraju (grup i jednostek) należących do łóz za granicą, ponadto stosunek krajowej opinii publicznej do ruchu wolnomularskiego itp. zagadnienia. W wypadku jednak ukraińskim, wypadku narodu w omawianym okresie nie tylko nie posiadającego własnego państwa, lecz walczącego o samo prawo do istnienia i o uznanie jego odrębności przez sąsiadów, sprawa przedstawia się odmiennie. Wątkiem wiodącym staje się problem łączności tych lub innych grup wolnomularskich, łączność pośrednia chociażby, z procesem narodowego odrodzenia ukraińskiego w XIX w., następnie z walką narodowyzwoleńczą, czy — szerzej biorąc — miejsce i rola takich w kształtowaniu się nowożytnego narodu ukraińskiego. Toteż zainteresowanie poszczególnymi łozami, ich składem osobowym i losami koncentrować się będzie na placówkach, które skupiały — nawet nie wyłącznie — Ukraińców bądź w XVIII i pierwszych dziesięcioleciach XIX w. osoby pochodzenia ukraińskiego. Pozostałe bowiem komórki organizacyjne wolnomularstwa stanowią integralną część składową wolnomularstwa danego państwa, którego częścią były ziemie ukraińskie (Rzeczpospolita szlachecka, Cesarstwo Rosyjskie, monarchia Habsburgów), bądź wolnomularstwa narodu w nim panującego. Problematyka wolnomularstwa ukraińskiego należy do tematów nader słabo zbędanych, nawet od strony faktografii organizacyjnej. Historycy Ukrainy poświęcali jej na ogół minimalną uwagę. Toteż brak opracowań monograficznych, nie mówiąc już o syntezach. Dla wolnomularstwa ukraińskiego w XVIII w. i w pierwszych dziesięcioleciach następnego stulecia wskazać można jedynie na popularnonaukowy szkic S. Jefremowa sprzed lat kilkudziesięciu, podobnej bądź jeszcze starszej daty artykuły powstałe w ramach publikacji z dziedziny historii regionalnej oraz zupełnie drobne

przyczynki³ i wzmianki w rozmaitych szkicach czy dziejach poszczególnych miast. W ogólny proces historyczny kształtowania się nowożytnego narodu ukraińskiego usiłowali włączyć wątek wolnomularski — bez przeprowadzenia specjalistycznych badań — M. Hruszewski, D. Bahalij, S. Jefremow i J. Łypa⁴. Natomiast pierwszych dziesięcioleci XX w. dotyczą jedynie drobne, źródłowo nie udokumentowane wzmianki w opracowaniach i w publicystyce politycznej. W ukraińskich encyklopediach przytacza się zaledwie urywkowe, nie usystematyzowane i nie zawsze ściśle dane⁵. Na domiar zaś trudności, wcześniej już znane czy ostatnio odnalezione przekazy źródłowe są nader skąpe i w wielu wypadkach można na ich podstawie formułować tylko przypuszczenia, oparte m. in. na niektórych, rzucających się w oczy zbiegach wydarzeń. W rozmaitych publikacjach nieraz znaleźć można informacje, które przy ich bliższym rozpatrzeniu okazują się opiniami nie opartymi na poważniejszych wskazówkach⁶.

Pierwsze kroki. Wolnomularstwo nowożytne, zwane — w odróżnieniu od dawnego rzemieślniczego, czyli operatywnego — spekulatywnym bądź filozoficznym, definitywnie ukształtowało się w Anglii w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVIII w. Od samego początku było nie tylko organizacją kultywującą i rozwijającą odziedziczoną po swoich poprzednikach, budowniczych wielkich katedr gotyckich oraz innych gmachów w tym stylu wznoszonych, obrzędowość i symbolikę, lecz zarazem częścią wielkiego nowego ruchu umysłowego, jaki stopniowo ogar-

³ S. Jefremow, *Masonstwo na Ukraini*, „Nasze Mynule”, 1918, nr 3; J. Pawłowski, *Masonskaja Łoza w Połtawie*, „Trudy Połtawskoj uczonej archiwnoj komissii”, w. 6, cz. I, Połtawa 1909; Pierogowski, *Masonskije Łoży w Żytomiriu*, „Kijewlanin”, 1879, nr 27 (przedruk z „Wołyńskije Jeparchialnyje Wiedomosti”); J. Nieczuja-Urbański, *Łoże masonskie na Rusi w XVIII w.*, „Dzień Polski”, 25 VIII 1926, nr 192, s. 5; S. Małachowski-Lempicki, *Wielka prowincjonalna łoża wołyńska*, Równe 1931; N. M. Zatwornickij, *O kijewskich masonach*, „Russkij archiw”, 1906, t. III. Wymienionych pozycji nie podaje bibliografia: P. Bouryckine, *Bibliographie sur la franc-maconnerie en Russie*, Paris 1967, mimo że w założeniu obejmuje cały teren państwa rosyjskiego.

⁴ M. Hruszewskyj, *Z istorii religijnoji dumky na Ukraini*, Lwiv 1925, s. 103-108; D. Bahalij, *Dekabrysty na Ukraini*, Charkiw 1925; S. Jefremow, *Wid legendy do istoricznioji prawdy*, [w:] *Dekabrysty na Ukraini*, Kyjiw 1926; J. Łypa, *Z istoriji wilnych budiwnyzych*, Odessa—Warszawa 1933.

⁵ *Ukrajinska mała encykłopedija*, b. m. i r., s. 929—930; *Ukrajinska zahalna encykłopedija* (cyt. dalej: UZE), t. II, Lwiv [1932], s. 654—655; *Ukrajinska radjanska encykłopedija* (cyt. dalej: URE), t. 8, Kyjiw 1962, s. 531. Stosunkowo obszerna jest dotycząca Ukrainy części hasła „Masonstwo”, opracowanego przez B. Krawciwa i O. Ohłoblina w *Encykłopedija Ukrajinoznawstwa* (cyt. dalej: EU), t. I, cz. 4, s. 1486—1488, Mjunchen 1949.

⁶ Podane w rozmaitych artykułach i opracowaniach nieraz istotne informacje, których podstawy źródłowej autor nie zdołał ustalić, przytoczono w niniejszej rozprawie tylko w przypisach.

niał kraje europejskie, głosił m. in. idee tolerancji wyznaniowej i światopoglądowej oraz wzajemnego szacunku dla odmiennych przekonań, ruchu Oświecenia. Wolnomularstwo to, może w większym od ruchu oświeceniowego jako całości stopniu zwrócone przeciwko systemowi panowania feudałów, mocniej akcentowało naturalną równość wszystkich ludzi, było też nastawione wyraźnie prokapitalistycznie. Dzięki swoim ogólnoludzkim treściom owa instytucja, łącząca w sobie elementy konkretnej organizacji oraz ruchu ideowego, instytucja jak początkowo wydawać się mogło specyficzna dla obyczajowości i mentalności mieszkańców Wysp Brytyjskich, nie później niż w trzecim dziesięcioleciu XVIII w. pozyskała sobie pierwsze grupy zwolenników na kontynencie europejskim. Jej marsz po nim — z zachodu na wschód — był niezmiernie szybki, wyglądał niemal na pochód triumfalny. W połowie lat dwudziestych istniały już jej placówki w Paryżu, niebawem powstały też znacznie dalej wysunięte na wschód. Zarazem wolnomularstwo przystosowywało się do odmiennych od angielskiej, bardziej zacofanych sytuacji społecznych i politycznych, złagodziło ostrość swego pierwotnego prokapitalistycznego nastawienia. Lecz przyjmując do wiadomości istniejące w krajach kontynentalnej Europy porządki społeczne, nie afirmowało ich jako systemu odpowiadającego wymogom swej doktryny⁷.

Spośród państw, w których skład wchodziły wtedy ziemie ukraińskie, najwcześniej — jeszcze przed 1729 r. — ośrodek wolnomularski ukształtował się na dworze królewskim Augusta II w Warszawie. Był to załazek późniejszej pierwszej loży warszawskiej „aux Trois Frères”. W Wiedniu, stolicy monarchii Habsburgów, której częścią była na razie tylko Ukraina Zakarpacka, wolnomularze zebrali się po raz pierwszy na formalne posiedzenie lożowe dopiero 17 IX 1742 r. Patronował im mąż władczyni tego państwa, Marii Teresy, ks. Franciszek Lotaryński, późniejszy cesarz Franciszek I. W Rosji zaś wprawdzie już na początku lat trzydziestych Wielka Loża Anglii — z racji przyjętej na siebie roli propagatora tego ruchu na całym świecie — usiłowała zaszcześcić wolnomularstwo, lecz grunt pod nogami znalazło ono sobie tu dopiero w ciągu dwu dziesięcioleci panowania Elżbiety (1741—1762), kiedy do kraju szerzej niż kiedykolwiek dotąd przenikały francuskie wpływy kulturowe i wraz z nimi po raz pierwszy pojawiła się świecka filozofia, która przysposabiała umysły do recepcji poglądów wolnomularskich. Toteż w latach pięćdziesiątych istniała już w Petersburgu kilkudziesięcna organizacja wolnomularska⁸. Owe pierwsze placówki nowego ruchu w Polsce

⁷ Obszerniej o tym L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721—1821)*, Warszawa 1980, s. 29—65.

⁸ Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej...*, s. 69—80; H. Wanner, *Die Loge Aux trois Cannons in Wien*, [w:] *Quellen zur Geschichte der Freimaurerei*, t. II, Leipzig 1919, s. 6—18; G. W. Wiernadskij, *Russkoje masonstwo w carstwowanije Jekatieriny II*, Pietrograd 1917, s. 4—6.

i Rosji — niezbyt wiadomo, jak się to przedstawiało w państwie Marii Teresy — były jednak znacznie mniej organizacjami ideowymi niż względnie elitarnymi i zamkniętymi klubami męskimi. Więcej się w nich hucznie bawiono przy zastawionych stołach, niż rozpatrywano zasady i cele ruchu⁹. Ich znaczenie społeczne natomiast polegało wtedy na tym, że były to pierwsze niezależne od władzy świeckiej i duchownej dobrowolne zrzeszenia, miejsca kształtowania się opinii publicznej.

W odróżnieniu od łóz w Europie Zachodniej, w których od początku było sporo osób pochodzenia nieszlacheckiego, na wschód od Łaby z miejscowej ludności do placówek wolnomularskich należeli do lat osiemdziesiątych prawie wyłącznie arystokraci i oficerowie. Rodzime mieszczaństwo było bowiem bardzo słabe i jeszcze mniej ambitne. Ponadto zarówno w Rzeczypospolitej szlacheckiej, jak i w Cesarstwie Romanowów wolnomularstwo nie potrafiło do tego czasu wyjść na trwałe poza rogatki stolic. W społeczno-ekologicznej strukturze społeczeństwa późnofeudalnego Europy Środkowo-Wschodniej jedynie stolica państwa była centrum życia gospodarczego, towarzyskiego i umysłowego, natomiast w innych ośrodkach miejskich — poza nielicznymi wyjątkami w rodzaju Gdańska — panowała stagnacja, zwłaszcza duchowa. Dlatego charakterystyczny dla Oświecenia kosmopolityzm moralny i obyczajowy, stanowiący podłoże intelektualne dla rozwoju wolnomularstwa, znaleźć mógł wtedy w tej części Europy liczniejsze grono zwolenników jedynie w Warszawie, Petersburgu i Moskwie, drugiej stolicy państwa carów. Na prowincję natomiast, spętana zastarzalymi formami konserwatywnej i usypiającej tradycji, nadal grzęznąca w zacofaniu cywilizacyjnym, gdzie dezintegracja struktur feudalnych i ich nadbudowy ideologicznej ledwie się zaczynała, nie docierały jeszcze ani marzenia o lepszym społeczeństwie, ani nawet zawsze wszechpotężna w warstwach zaliczających się do oświeconych moda; jedno zaś i drugie było po stronie nowego ruchu i przysparzało łozom adeptów. Brak więc było na prowincji społecznych i intelektualnych przesłanek funkcjonowania organizacji wolnomularskiej. Dlatego łoże powstające w tych dziesięcioleciach w niestołecznych miejscowościach, nawet w siedzibach magnackich, były anemiczne i nietrwałe.

Zarazem był to w procesie kształtowania się nowożytnego narodu ukraińskiego okres szczególnie niepomyślny. Na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej wszystko, co było w narodowości ukraińskiej kulturalne i liczące się społecznie, porzuciło swoją narodowość oraz odziedziczone po przodkach wyznanie religijne i się spolonizowało. Carat zaś, generalnie nieprzyjazny demokratycznym ciągotom mas, nieprzychylnie odnosił się do kultury ukraińskiej, ponadto zaś w imię swojej centralistycznej polityki krok za krokiem — Elżbieta ze względu na swego faworyta czy mor-

⁹ F. Runkel, *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*, t. I, Berlin [ok. 1930], s. 146; J. P. Jełagin, *Zapiski*, „Russkij archiw”, 1864, nr 1, szp. 99—100.

ganatycznego męża Ołeksija Rozumowskiego¹⁰ stanowiła pewien wyjątek — pozbawiał Ukrainę jakiegokolwiek autonomii, a u mieszkańców tych ziem usiłował wyplenić poczucie odrębności, chociażby nawet regionalnej. Zaniedbywana Akademia w Kijowie i jej filie stopniowo przekształcały się w szkoły duchowne, do których przeważnie uczęszczali kandydaci na duchownych świeckich i zakonnych. Toteż na ziemiach ukraińskich z warstw znajdujących się na szczycie hierarchii społecznej poczucie pewnej odrębności historyczno-terytorialnej zachowały tylko zamieszkałe na lewobrzeżnej Ukrainie rody starszyny kozackiej. Ich zaś synowie, ci z nich, którzy nie chcieli zostać duchownymi, udawali się do szkół wyższych — nawet po nauce w Akademii Kijowskiej — w wielkich miastach rosyjskich, polskich czy niemieckich¹¹.

Dlatego na ziemiach ukraińskich, będących odległą peryferią państw, w których skład wchodziły — setki kilometrów dzieliły je przecież od najbliższych żywotnych ośrodków ruchu lożowego, od Warszawy, Petersburga, czy nawet Moskwy, nie mówiąc już o Wiedniu — wolnomularstwo jako zjawisko względnie trwałe pojawiło się dość późno. W ciągu kilku dziesięcioleci XVIII w. osoby o załążkowej świadomości narodowej ukraińskiej mogły więc uzyskać wtajemniczenia wolnomularskie tylko poza swoją ojczyzną. Sytuacja zaś w niej i w całej Europie Środkowo-Wschodniej determinowała, z jakich środowisk się wywodziły.

Pierwszym bodaj wolnomularzem pochodzenia ukraińskiego był urodzony na Czernihowszczyźnie syn rejestrowego kozaka Kyryło Rozumowski (1728—1803), młodszy brat wspomnianego Ołeksija. Do loży został przyjęty w młodości, w 1743 r. lub następnym w Berlinie, gdzie studiował właśnie na uniwersytecie. Już w 1744 r. podczas pobytu przejazdem w Warszawie odwiedził tamtejszą placówkę ruchu. Niebawem, w 1746 r., mianowany dzięki koneksjom brata prezydentem Petersburskiej Akademii Nauk, był następnie w latach 1750—1764 ostatnim hetmanem Ukrainy¹². W połowie lat pięćdziesiątych potomek jednej z rodzin starszyny

¹⁰ Imię i nazwisko w brzmieniu ukraińskim. W tym brzmieniu podane są w niniejszej rozprawie również imiona i nazwiska innych osób pochodzenia ukraińskiego.

¹¹ Por. Hruszewśkyj, *op. cit.*, s. 93—95.

¹² H. Skimborowicz, *Rys historyczny wolnomularstwa polskiego*, rkps Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum masońskie Potockich (dalej: AmP) II-1/1, k. 74; W. Wilkoszewski, *Rys historyczno-chronologiczny Wolnego Mularstwa w Polsce*, Londyn 1968, s. 15. Wolnomularzem miał być również według EU (s. 1487) O. Rozumowski, co jak dotąd nie znalazło źródłowego potwierdzenia. Priorytet lożowy K. Rozumowskiego pośrednio zakwestionował J. Łypa (*op. cit.*, s. 18), który dopuścił możliwość przynależności we Francji do wolnomularstwa Pyłpa Orłyka (1672—1742), generalnego pisarza kozackiego za hetmaństwa Mazepy, wybranego w 1710 r. w Turcji jego następcą. Orłyk przebywał od 1714 r. w Szwecji, Niemczech, Polsce i Francji, po czym powrócił do Turcji. Nie wykluczone, że wolnomularzem był zamieszkały we Francji Hryhoryj Orłyk (1702—1759), syn Pyłpa (EU, s. 1488).

kozackiej, Hryhoryj Kuljabka czy Kuljapka (ur. 1730 lub 1731, zm. między 1784 a 1787 r.), od 1754 r. oficer gwardii konnej, w której z czasem doszedł do stopnia majora, należał do owej pierwszej grupy wolnomularzy petersburskich. Z ruchem mógł się zetknąć jeszcze w młodości podczas studiów w Wittenberdze¹³.

Jeśli pierwsi wolnomularze Ukraińcy pochodzili z Ukrainy lewobrzeżnej, to pierwsze na ziemiach ukraińskich loże powstały na ukraińskich ziemiach Rzeczypospolitej. Tu bowiem, chociaż jeszcze bardzo słabo, jednak wcześniej niż na Lewobrzeże z Petersburga, docierała z Warszawy czy wprost z Zachodu filozofia świecka i myśl wczesnego Oświecenia. Już około 1742 r. w Wiśniowcu (koło Krzemieńca) istniała loża, założona przez właściciela tego miasteczka podolskiego, magnata Jana Karola Mniszcha. W pięć lat później, 20 VIII 1747 r., powstała kolejna we Lwowie, utworzona przez wielkiego kupca i bankiera, szlacheckiego pochodzenia Francuza François Longchamps de Berier. Obie placówki okazały się mało żywotne, nieodługotrwałe¹⁴.

Pod tym względem sytuacja uległa zmianie po wrześniu 1772 r., kiedy w wyniku I rozbioru południowe ziemie Rzeczypospolitej — w tym województwo ruskie ze Lwowem — zostały pod nazwą Galicji przyłączone do państwa Habsburgów. We Lwowie, awansowanym do rangi centrum administracyjnego Galicji, który szybko podwoił liczbę mieszkańców i przyciągał z racji swej nowej funkcji arystokrację i szlachtę z bliższych i dalszych okolic, rozpoczęła się niebawem dekada bujnego rozwoju wolnomularstwa. W mieście czynnych było równocześnie kilka łóż. Wolnomularstwo zdobyło sobie popularność, aczkolwiek mniej trwałą, również w miastach obwodowych, m. in. we wschodniogalicyskim Samborze i Zaleszczykach. Do tego rozwoju walenie przyczyniła się okoliczność, iż wśród stacjonujących w Galicji wojsk habsburskich sporo było oficerów wolnomularzy, niekiedy nawet z dużym stażem. Do łóż garnęła się nowa administracja galicyjska oraz część miejscowej elity polskiej. Dość nieoczekiwanie nastąpił dramatyczny finał. Po zarządzeniu cesarza Józefa II z 11 XII 1785 r., które znacznie ograniczyło możliwości tworzenia łóż, lwowskie z dniem 1 I 1786 r. zawiesiły działalność, jak się następnie okazało — na zawsze¹⁵.

¹³ *Doniesienije o masonach*, „Lietopisi russkoj litieratury i driewnosti”, t. IV, Moskwa 1862, otd. III, s. 51; T. Bakounine, *Repertoire biographique des franc-maçons russes (XVIIIe et XIXe siècles)*, Paris 1967, s. 271.

¹⁴ Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 14, 23—24; Biblioteka Narodowa (Warszawa), Oddział Rękopisów, BOZ 1760/2, k. 177; L. Hass, *Ze studiów nad wolnomularstwem polskim ostatniej ćwierci XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1973, nr 3, s. 604—605. Przewodniczącym loży w Wiśniowcu nie mógł być, chociażby ze względu na wiek, podany w dwu wymienionych źródłach (pierwsze zależne od drugiego) Stanisław Mniszech, lecz jego ojciec — Jan Karol.

¹⁵ Hass, *Ze studiów...*, s. 605—619.

Podobnie jak w łoży w Wiśniowcu i w pierwszej lwowskiej nie było przedstawicieli ludności ukraińskiej, nie objęło jej również trwające ponad dziesięć lat ożywienie działalności wolnomularskiej w Galicji. Ludność ta bowiem składała się niemal wyłącznie z chłopów pańszczyźnianych i uboższego mieszczaństwa, z grup więc nie objętych zasięgiem rekrutacji do łoż. Duchowieństwo greckokatolickie — zupełnie inaczej niż rzymskokatolickie — niewiele się różniło od chłopów, toteż również miało w praktyce odcięty dostęp do łoż. Jedyne rektor nowo utworzonego we Lwowie dla kandydatów na księży greckokatolickich Seminarium Głównego Michajło Sosawnycki był członkiem łoży „zur Beständigkeit” w Wiedniu. Chyba również w stolicy monarchii Habsburgów został przyjęty do wolnomularstwa na początku lat dziewięćdziesiątych studiujący na tamtejszym uniwersytecie nauczyciel — do 1791 r. w Oradea (w Siedmiogrodzie) — Iwan Orłaj z Ukrainy Zakarpackiej¹⁶.

W latach siedemdziesiątych zaczęła myśl Oświecenia zdobywać sobie rzesze zwolenników już nie tylko jak poprzednio w Warszawie, lecz również na odległych od niej terenach Rzeczypospolitej. To zaś sprzyjało rozwojowi na nich wolnomularstwa. Na znajdujących się wówczas w granicach Rzeczypospolitej ziemiach ukraińskich pierwsza jego komórka organizacyjna powstała w Dubnie na Wołyniu, miejscowości, do której na słynne czterotygodniowe kontrakty zjeżdżali się szlachta ziemiańska i arystokracja z owych terenów. Łożę założył 30 X 1780 r. miejscowy magnat, ks. Michał Lubomirski. Uczestniczyła ona w powołaniu do życia 26 II 1784 r. w Warszawie Wielkiego Wschodu Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Uchwalona wówczas struktura organizacyjna wolnomularstwa Rzeczypospolitej wyznaczyła łoży dubieńskie, już jako łoży prowincjalnej, jako teren działalności cztery województwa południowo-wschodnie: wołyńskie, podolskie, braclawskie i kijowskie, zatem ziemie ukraińskie. Zapoczątkowano tym pierwszą terytorialną organizację wolnomularską na tych ziemiach. Lata 1784—1787 były okresem jej szybkiej rozbudowy. Powstały łoża — niektóre zresztą nie podporządkowane Dubnu — w Kamieńcu Podolskim, Żytomierzu, Tulczyńcu i Cudnowie oraz czynne przy oddziałach wojskowych Rzeczypospolitej, stacjonujących na Wołyniu, w Zwiąhelu i pobliskim Połonnem oraz w Paniowcach na Podolu. W samym Dubnie powołano do życia oprócz łoża prowincjalnej łożę symboliczną (szeregową), adopcyjną (kobiecą) oraz komórkę organizacyjną dla skupienia adeptów posiadających wyż-

¹⁶ R. Taute, *Die katholische Geistlichkeit und die Freimaurerei*, Berlin 1909, s. 137; O. O. Rjabinin-Skljarewskyj, *Masony Ryszeliwskiego Liceju*, „Wisnyk Odeskojji Komisiji Krajeznawstwa pry Ukrajinskij Akademiji Nauk”, 1925, nr 2—3, s. 137. Ukraińcem czy ukraińskiego pochodzenia był też inny duchowny, prawosławny biskup Pesztu Theodor Bacsinszky (węgierska pisownia nazwiska), w 1790 r. członek miejscowej łoży. J. A. Ferrer Benimeli, *Los archivos secretos vaticanos y la Masoneria*, Caracas 1976, s. 729.

sze stopnie wtajemniczeń i udzielania czwartego oraz piątego stopnia (praktykowano w Rzeczypospolitej wtedy ogółem siedem stopni). Warszawski Wielki Wschód wydał zaś w połowie 1784 r. kilku oficerom Niemcom i Rosjanom — ze stacjonujących w Niemirowie (woj. braclawskie) wojsk carskich — dokumenty na założenie przy tych oddziałach loży wojskowej „l'Immortalité”, co też nastąpiło. Ponadto przy tych wojskach w Niemirowie czynna była jeszcze jedna loża — loża „Minerwy”. Latem 1785 r. oddziały rosyjskie wraz z obu swoimi lożami wycofały się poza granice Rzeczypospolitej, pozostałe natomiast placówki wolnomularskie czynne były na ogół do początku lat dziewięćdziesiątych. Wtedy bowiem wojna polsko-rosyjska w 1792 r. i II rozbiór, po którym tereny te — prócz Dubna — znalazły się w granicach państwa rosyjskiego, położyły tu na lat kilkanaście kres działalności wolnomularskiej. Miejscowa ludność ukraińska z powodu swego składu społecznego, analogicznego do galicyjskiego, również i w tych placówkach była nieobecna¹⁷.

Na Bukowinie, należącej do połowy lat siedemdziesiątych do Mołdawii, następnie zaś do monarchii habsburskiej, wolnomularstwo pojawiło się podczas wojny rosyjsko-tureckiej w 1774 r. Wtedy w Sadogórze miała swoją siedzibę rosyjska loża wojskowa „Marsa”. W latach 1774—1777 czynna była w tej miejscowości również loża „Minerwy”. Jej członkami byli początkowo przeważnie pracownicy krótko tam istniejącej mennicy, która pracowała na potrzeby wojsk rosyjskich, główną zaś osobistością loży był dyrektor tej mennicy, w 1768 r. obdarzony przywilejem indygenatu Rzeczypospolitej Duńczyk, baron Piotr Mikołaj Gartenberg-Sadogórski, poprzednio dzierżawca mennicy w Warszawie¹⁸.

Kijów i lewobrzeżna Ukraina w latach osiemdziesiątych XVIII w. Prawdopodobnie latem 1785 r. został ów oddział wojska carskiego, przy którym czynna była „l'Immortalité”, skierowany na nowe miejsce postoju, do Kijowa. Historyczna, lecz podpadła stolica starej Rusi, jakkolwiek położona na prawym brzegu Dniep-

¹⁷ *Akt ogłoszenia i ustawy Wielkiego Wschodu Polskiego i W. X. Litewskiego*, Warszawa 1784, s. 2, 66; AGAD, *AmP* IV-1/22, s. 2; V-7/1, s. 64; Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 39, 50, 52, 53, 57, III (p. 50, 52—56); M. S. Goldbaum, *Rudimente einer Geschichte der Freimaurerei in Polen*, „Bauhütte”, 18 XII 1897, nr 51, s. 506; Lempicki-Małachowski, *op. cit.*, s. 5—12; Nieczuja-Urbański, *op. cit.*

¹⁸ Bakounine, *op. cit.*, s. 167, 633; L. Hass, *Wolnomularze i wolnomularskie medale mennicy warszawskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 1971, nr 10, s. 190—195. W 1775 r. przewodniczącym loży sadowo-górskiej był skądinąd nieznaną Johann A. J. Döring, członkami zaś m. in. wybitni mincerzy Fryderyk Comstadius i Jan Stockmann oraz nadporucznik węgierskiego pułku huzarów Alois Batthyany. Placówka ta przejawiała oznaki życia jeszcze w 1777 r., kiedy to nawiązała stosunki z lożą w Zaleszczykach. L. Abafii [Aigner], *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, Budapest 1893, t. III, s. 182, t. IV, s. 46—48.

ru, od dawna już wchodziła w skład państwa Romanowów, administracyjnie zaś tworzyła wraz z niewielkim terenem przyległym jednostkę administracyjną odrębną od Ukrainy lewobrzeżnej. Łoża wojskowa była pierwszą w tym mieście placówką wolnomularską. Przewodniczył w niej Christian von Moeller, mając za zastępcę Wasila Jerszowa, funkcje dozorców loży piastowali Iwan Własow i Osip Batienkow, sekretarzy: Johann Grösser, Friedrich Berman i Johann Gerhardt von Kurowski, inne zaś godności lożowe sprawowali G. Grau, J. Moeller, Johann Friedrich Pie oraz Gottfried Jenicke. Łoża nominalnie nadal podlegała ośrodkowi warszawskiemu, w Kijowie działała jeszcze w 1786 r., najwyżej jednak do połowy roku następnego. Już bowiem w czerwcu 1787 r. jej założyciele i kierownicy znów zostali przeniesieni do innej miejscowości. Kolejną, już normalną, cywilną, założył w 1788 r. wolnomularz petersburski, doktor medycyny Georg Ellisen. Językiem zebrań i obrzędowości „zu den drei Säulen” — jak się ta loża nazywała — był podobnie jak u jej poprzedniczki, język niemiecki. Również i ta placówka nie podporządkowała się centrali w Petersburgu, lecz przyłączyła się do Eklektischer Freimaurerbund (Eklektyczny Związek Wolnomularzy), którego kierownictwo znajdowało się we Frankfurcie nad Menem. Owa organizacja „eklektyczna” reprezentowała racjonalistyczny nurt wolnomularski, przeciwstawiała się modnym wolnomularskim systemom wyższych stopni wtajemniczenia (stosowała je również centrala petersburska), powiązanym z mistyką religijną, a uznawała wyłącznie trzy pierwsze stopnie. Akces kijowski miał swoją wymowę ideową, m.in. wyrażał dążność do bliższego i bezpośredniego związania się z postępowymi zachodnimi prądami umysłowymi. Brak wiadomości o dalszych losach loży „zu den drei Säulen”. Prawdopodobnie niebawem zakończyła swoje istnienie. Zaostrzająca się od początku lat osiemdziesiątych niechęć Katarzyny II do wolnomularstwa, połączona z podejrzeniami politycznymi, doprowadziła w 1792 r. do jego upadku w całym państwie¹⁹.

Członkowie niemirowskiej „Minerwy”, dyslokowani latem 1785 r. z jednostką wojskową, w której służyli, z Niemirowa do Krzemieńczuka, przenieśli na nowe miejsce postoju nad Dnieprem również swoją lożę. Podobnie więc jak w wypadku Kijowa na Ukrainę lewobrzeżną pierwsza wolnomularska komórka organizacyjna została przez wojskowych przeszczepiona z ziem ukraińskich Rzeczypospolitej. W Krzemieńczuku „Minerwa” była czynna co najmniej jeszcze w 1787 r. Wtedy bowiem nadano w niej stopień mistrza (trzeci stopień wtajemniczenia) potomko-

¹⁹ Bakounine, *op. cit.*, s. 248, 632, 637; Okólniki W. Wschodu z 1785 r., Bibl. Instytutu Badań Literackich PAN w Warszawie, sygn. XVIII-1.660; Skimborowicz, *op. cit.*, k. 106; Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 52, 53, II (lp. 41—43); P. Piekarskij, *Dopelnienija k istorii masonstwa w Rossii XVIII stoletija*, Sanktpietierburg 1869, s. 121; W. Keller, *Geschichte des eklektischen Freimaurerbundes*, Giessen 1857, s. 103.

wi starszyny kozackiej, oficerowi Wiktorowi Koczubejowi, późniejszemu rosyjskiemu mężowi stanu. W 1786 r. działały w tym mieście również loże „Marsa” i „Dobrego Pastyrja”. Pierwsza z nich przypuszczała nie stanowiła kontynuację placówki tejże nazwy w Sadogórze, skąd przybyła wraz z oddziałem wojska carskiego. Wolnomularstwo w Krzemieńczuku widocznie zaczęło już zapuszczać korzenie, skoro pod koniec lat osiemdziesiątych zbierała się w nim grupa wtajemniczonych w wyższe stopnie. W tym czasie powstała też, zapewne nieduża i krótkotrwała, loża w Charkowie. Chyba w placówkach obu miast nie jeden tylko Koczubej wywodził się ze środowisk ukraińskich²⁰.

Sprzyjał temu nowy klimat społeczno-polityczny i intelektualny, jaki za czasów Katarzyny II stał się odczuwalny w kozacko-szlacheckiej elicie tych ziem. Tradycyjna centralistyczna polityka carów znalazła sobie dodatkowe oparcie w osobistych poglądach cesarzowej, która wrogo odnosiła się do szczątkowej odrębności instytucjonalnej Ukrainy, sankcję zaś wyższego rządu w unitarystycznych teoriach filozoficznych Oświecenia. Toteż stanowisko hetmana zostało ostatecznie zniesione (1764), a władzę przejęło Kolegium Małorosyjskie. Potem zlikwidowano (1775) wojskowe centrum Kozaczyzny, Sicz Zaporoską, zwykłych Kozaków zrównano (1783) z chłopami pańszczyźnianymi, natomiast starszyna kozacka uzyskała (1785) prawa równe ze szlachtą rosyjską. Młodsze pokolenie dawnej elity kozackiej teraz liczniej i częściej stykało się ze swoim socjalnym odpowiednikiem rosyjskim, zarówno w korpusie oficerskim, jak i w Petersburgu czy Moskwie, gdzie studiowało bądź zajmowało stanowiska w centralnym aparacie państwowym lub szkolnictwie wyższym. Podobne warunki życiowe rodziły analogiczne zjawiska. Również więc w elicie ukraińskiej pojawiło się, lecz chyba na mniejszą skalę niż w rosyjskiej z racji większej zachowawczości całej społeczności ukraińskiej, dążenie do wytworzenia nowej ideologii i moralności. Niezależne od kanonu cerkiewnego, wolne od przestarzałego ascetyzmu i oficjalnej pompatycznej obrzędowości, odpowiadać miały atmosferze „wieku oświecenia”, a przy tym nie być uciążliwe dla klasy panującej i zbliżonych do niej, dopiero kształtujących się nowych grup zawodowo-społecznych (warstwa biurokratyczno-urzędnicza, wolne zawody, wysoko kwalifikowani pracownicy umysłowi najemni). Wymogi te spełniało wolnomularstwo, wtedy już w Petersburgu czy Moskwie znacznie pogłębione duchowo w porównaniu z okresem panowania Elżbiety²¹.

Toteż do kierowanego przez Nikołaja Nowikowa moskiewskiego ośrodka wolnomularskiego, który na szeroką skalę prowadził wśród ludności działalność oświatową w duchu Oświecenia, należał zaprzyjaźniony z No-

²⁰ Bakounine, *op. cit.*, s. 248, 633, 638; S. Małachowski-Łempicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738-1821*, Kraków 1929, s. 45 (poz. 127).

²¹ Hruszewskij, *op. cit.*, s. 103—104.

wikowem od swoich czasów studenckich w Moskwie rosyjski i ukraiński historyk oraz publicysta, urodzony na Czernihowszczyźnie Mychajło Antonowski czy Antonski (1759—1816). Ten wychowanek Akademii Kijowskiej i Uniwersytetu Moskiewskiego, autor napisanej po ukraińsku *Historii Małej Rosji* (opublikowana w tym języku w pracy zbiorowej w 1799 r. w Petersburgu), wydawał też czasopismo „Biesiedujuszczij Grażdananin” (1789), w którym brał udział m.in. Aleksander Radiszczew. Ukraińskim wychowankiem owego ośrodka był przyszły rektor Uniwersytetu Moskiewskiego Anton Prokopowycz-Antonski (1762—1848), w latach 1783—1785 członek loży „Hermes” w Moskwie. Z grupą Nowikowa był związany potomek rodziny kozackiej starszyny pułku ochtyrskiego Zachar Korniejew (1748—1828), późniejszy wysoki dostojnik państwowy. W 1784 r. założył w Orle, gdzie był wicegubernatorem, lożę, w której sam przewodniczył, przydywował też orłowskiej grupie wolnomularzy stopnia teoretycznego (wyższy stopień u moskiewskich wolnomularzy martynistów), a jako gubernator miński (1790) wyróżnił się tolerancją i humanitaryzmem w sprawie unitów ²².

W ciągu kilku dziesięcioleci czynny był w lożach Moskwy inny rektor tutejszego uniwersytetu, również pochodzący z Ukrainy Chariton Czebotariow (1746—1815). Przyjęty w 1775 r. do wolnomularstwa w miejscowej loży „Égalité”, został wkrótce jej sekretarzem, następnie piastował rozmaite godności w innych placówkach tego ruchu i osiągał wtajemniczenie wyższych stopni, a na początku XIX w., w okresie zakazu wolnomularstwa, uchodził za członka powstałej w 1800 r. tajnej loży „Sphinx mourant”. W placówkach Petersburga działał co najmniej od 1773 r. — wtedy mu bowiem nadano w loży „Urania” stopień mistrza — major Jakiw Dubjanski. Nieco później był on współzałożycielem loży „Astrée” i „Némesis” (1775 i 1776). W ostatniej początkowo został zastępcą przewodniczącego, w 1777 r. przewodniczącym. Wolnomularzem był też wieloletni wyższy urzędnik carski Wasyl Tamara (1746—1819), który swoją karierę służbową zakończył jako poseł w Konstantynopolu w latach 1800—1809 ²³.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w Zachodniej Europie przyjęto do wolnomularstwa dwóch kandydatów z Ukrainy, ludzi innego typu niż inicjowani tu dotąd przybyśsze z Europy Wschodniej.

²² Bakounine, *op. cit.*, s. 27, 235, 423—424; M. Gierszenzon, *Otgotoski 14-go diekabrja w Moskowskom uniwersitietie*, „Russkaja starina”, 1910, t. 141, s. 336; Hruszewśkyj, *op. cit.*, s. 107.

²³ Bakounine, *op. cit.*, s. 104—105—129, 544; Gierszenzon, *op. cit.*, s. 340. Niektóre wydawnictwa (*Encykłopediczeskij słowar*, t. XVIIIa, S-Pietierburg 1896, s. 699; UZE, t. II, szp. 647) podają, iż gorliwym wolnomularzem był sekretarz eks-hetmana K. Rozumowskiego, ukraiński historyk i pisarz Iwan Martos (1760—1831), niewątpliwie mistyk, autor kilku rękopisów na tematy mistyczne. Milczy jednak na temat jego przynależności lożowej najbardziej kompetentne wydawnictwo (Bakounine, *op. cit.*, s. 324).

Nie byli bowiem ani arystokratami, ani nawet mniej wysoko urodzonymi faworytami monarchów, lecz przedstawicielami nowej warstwy dopiero wykluwającej się ze starego społeczeństwa, warstwy, która swój byt i autorytet społeczny oparła na kwalifikowanej pracy umysłowej. Jeden z nich, urodzony na Czernihowszczyźnie, syn prawosławnego duchownego, Danyło Samożłowycz (właściwe nazwisko — Suszczynski 1745—1805), studiował medycynę w Strasburgu, po czym w 1780 r. obronił w Lejdzie (Holandia) dysertację doktorską z dziedziny położnictwa chirurgicznego. W 1779 r. w loży „Zélateur” osiągnął najwyższy, siódmy stopień (Rose-Croix), następnie zaś, w latach 1781—1782, należał do świeżo utworzonej loży strasburskiej „des Beaux Arts”, gdzie większość członków stanowili lekarze bądź studenci medycyny i prawa. W Rosji, dokąd powrócił, został jednym z twórców epidemiologii. Równocześnie z nim należał do tej loży urodzony na Połtawszczyźnie wychowanek Akademii Kijowskiej Ołeksandr Szumljanski (1748—1795). W niej też nadano mu 15 XII 1781 r. stopień mistrza. Szumljanski, wraz ze swoim bratem Pawłem (1750 lub 1754—1824), studiował na tamtejszym uniwersytecie medycynę, w 1782 r. obronił na nim doktorat, za granicą przebywał ponownie w latach 1784—1786, później wykładał na Uniwersytecie Moskiewskim. Piotr Paskiewicz bądź Petro Paskewycz — jak siebie określał — „szlachcic i kupiec z Połtawy” był w 1780 r. członkiem loży „les Frères Initiés” w Paryżu²⁴.

Do elity społecznej na Ukrainie lewobrzeżnej, mającej przeciw analityczne problemy życiowe co rosyjskie koła arystokratyczne i szlacheckie, wolnomularstwo docierało za pośrednictwem jej członków przebywających w obu stolicach państwa bądź zagranicą, gdzie wstąpili do łóż. Ponadto zaś na miejscu grunt dla niego urabiała działalność Hryhorijsa Skoworody (1722—1794), najbardziej jaskrawej i interesującej indywidualności ukraińskiej w drugiej połowie XVIII w. Ten wędrowny filozof i nauczyciel zetknął się w czasie pobytu na Węgrzech i w Wiedniu (1750—1753) z myślą oświeceniową oraz według wszelkiego prawdopodobieństwa z wolnomularstwem lub jakąś organizacją parawolnomularską. Po powrocie do ojczyzny szeroko propagował, posługując się językiem ukraińskim, idee Oświecenia, odrzucał natomiast wolnomularstwo. Wprawdzie nie odmawiał mu uroku, lecz brał mu za złe zamykanie w ramach tajnej organizacji zadań moralnych, jakie z racji swej natury powinny być szeroko upowszechniane, oraz zajmowanie się alchemią i praktykami magicznymi, czemu niektóre loże poświęcały wiele uwagi. Sam jednak posługiwał się retoryką zbieżną z wolnomularską,

²⁴ Bibliothèque Nationale (Paris), Cabinet des Manuscrits (dalej B. Nat.), FM²422, t. „L.: des Beaux Arts (Strasbourg)”, k. 162—164; L. Gallouédex, *La Franc-Maçonnerie à Strasbourg au XVIIIe siècle*, „Bulletin de la Franc-Maçonnerie Mixte »Le Droit Humain«”, 1937, nr 2, s. 20. A. Le Bihan, *Francs-Maçons parisiens du Grand Orient de France (fin du XVIIIe siècle)*, Paris 1966, s. 384.

odwoływał się do pokrewnego świata pojęć — nawet nazywał siebie „obywatelem świata” — szeroko zaś praktykowaną w łozach alegoryczną metodę interpretacji tekstów stosował do opowiadań biblijnych. Tym więc nie chcąc torował swoim wielbicielom drogę do łóz²⁵. Toteż jego wierni uczniowie wstąpili do wolnomularstwa. Członkiem loży został urodzony na Charkowszczyźnie najbliższy przyjaciel i biograf Skoworody Mychajło Kowałyński (1757—1807), pisarz ukraiński i rosyjski, zarazem kurator Uniwersytetu Moskiewskiego, działacz oświatowy i wychowawca hr. Ołeksija Rozumowskiego (syna Kiryła), carskiego ministra oświaty, który sam również był wolnomularzem, nader zresztą konserwatywnym. Wstąpił też do loży entuzjastyczny uczeń owego wędrownego nauczyciela — Semen Hamalija (1743—1822) oraz znacznie młodszy od niego Iwan Kotlarewski (1769—1838). Pierwszy z nich, pochodzący z Połtawszczyzny wychowanek Akademii Kijowskiej, filozof idealistyczny, literat i tłumacz (m.in. niemieckiego mistyka Jakuba Boehme), czynny był w Moskwie w grupie Nowikowa, piastował w tamtejszych łozach rozmaite godności, potem był współzałożycielem i przewodniczącym placówki w Tule, osiągnął też wyższe stopnie wtajemniczenia. Podzielając poglądy oświeceniowe Nowikowa, występował na rzecz humanitarnego stosunku do „młodszych braci”, chłopów, domagał się też złagodzenia ich ucisku pańszczyźnianego. Działalność wolnomularska Kotlarewskiego należy już do okresu późniejszego²⁶.

Czasy Aleksandra. Lata rewolucji francuskiej i Napoleona były okresem, kiedy na wszystkich ziemiach ukraińskich, zarówno znajdujących się pod panowaniem Habsburgów (Galicja Wschodnia i Bukowina), jak i pod władzą Romanowów (Wołyń, Podole, Ukraina Naddnieprzańska), wolnomularstwo było zabronione, podobnie jak na pozostałych terenach tych dynastii. Stan ten utrzymał się w monarchii habsburskiej do końca lat sześćdziesiątych XIX w., natomiast w Rosji wolnomularstwo po represjach Katarzyny II w ostatnich latach jej panowania i zakazie Pawła I zaczęło się odradzać w Moskwie i Petersburgu już niemal jawnie od 1804 r. Jednak na ziemiach ukraińskich tego państwa loże ożyły znacznie później, dopiero w latach po zwycięstwie w wojnach napoleońskich. Mimo że żaden teren ukraiński nie znalazł się teraz w granicach utworzonego przez Kongres Wiedeński w 1815 r. Królestwa Polskiego, związanej unią personalną i innymi zobowiązaniami z Cesarstwem Rosyjskim, odradzające się i nowo powstające na ziemiach ukraińskich loże znów były powiązane — jak w XVIII w. — z Warszawą, bądź też z Petersburgiem.

²⁵ D. Bahalij, *Ukraiński mandrowanyj filozof H. Skoworoda*, Kyjiw 1926, *passim*; Jefremow, *Masonstwo...*, s. 5; Hruszewskij, *op. cit.*, s. 95, 104; Łypa, *op. cit.*, s. 18. Ocena Skoworody na szerszym tle — G. Winter, *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine*, Leipzig 1942, s. 115—120.

²⁶ Bakounine, *op. cit.*, s. 165—166, 259.

W 1814 r. wznowiła działalność loża w Żytomierzu, pod koniec 1817 r. ukonstytuowała się — wobec ostrego przeciwdziałania duchowieństwa rzymskokatolickiego i unickiego w Łucku — placówka w podluckiej Rafałówce. Czynna też była loża w Winnicy (od 1814 r.) i najprawdopodobniej wojskowa w Bucniowcach w pow. latyczkowskim na Podolu (ok. 1817 r.). Na początku 1817 r. podjęła ponownie działalność i podporządkowała się Warszawie dawna loża prowincjonalna w Dubnie, która przyjęła nazwę bardziej precyzyjną — Wielka Loża Prowincjonalna Wołyńska „Doskonała Tajemnica”. Jej zwierzchnictwo uznała loża w Rafałówce, powołana do życia w tymże 1818 r. symboliczna w Dubnie oraz później utworzona (przed 1821 r.) w Ostrogu. Natomiast loża żytomiarska oraz loża w Kamieńcu Podolskim (zał. w grudniu 1818 r.), nie zważając na tradycję, podporządkowały się Wielkiej Loży „Astrieja” w Petersburgu²⁷.

Opcji na rzecz Warszawy czy Petersburga nie warunkował — jak sądzić można na podstawie spisów członków łóž — skład narodowościowy poszczególnych placówek. W jednych i drugich Polacy stanowili zdecydowaną większość, a loży żytomiarskiej np. nie było w 1818 r. ani jednego Rosjanina, stosowała obrzędowość (ryt) warszawskiego Wielkiego Wschodu, jednym zaś z dwu jej oficjalnych języków był język polski (drugim — francuski). W Kamieńcu Podolskim językiem obrzędowości obrad był, na równi z francuskim i rosyjskim, polski²⁸. Dla decyzji o wyborze obediencji miało znaczenie raczej ciążenie danego terenu do jednego z owych dwu centrów gospodarczo-politycznych i — chyba w stopniu co najmniej równym — różnorodne powiązania, nie tylko wolnomularskie, przywódców danej loży.

Uwarunkowany rosnącym popytem zagranicznym na zboże bujny rozwój gospodarczy Ukrainy Naddnieprzańskiej i regionu przyczarnomorskiego od schyłku XVIII w., czemu towarzyszyło zróżnicowanie i unowocześnienie struktury społecznej, szybki rozwój ośrodków miejskich i napływ ludności z innych części państwa rosyjskiego oraz obcokrajow-

²⁷ Małachowski-Łempicki, *Wielka prowincjonalna...*, s. 15, 24; tenże, *Wykaz...*, lp. 32, 33, 170, 237, 245, 251, 257, 261 (loże); Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 77, 78; AGAD, AmP II-1/2, k. 141—143, 266—273; Hass, *Nieznanne pieczęcie...*, s. 165; J. Ch. Gädicke, *Freimaurer-Lexikon*, Berlin 1818, s. 381. Możliwe, że po utworzeniu loży w Kamieńcu Podolskim dotychczasowa w Bucniowcach przekształciła się w rodzaj jej filii, której przewodniczącym został radca kolegialny Krystyn Dordet. Tak przynajmniej można interpretować wzmiankę A. Rollego, który korzystał ze źródeł dziś nie istniejących, o latyczowskiej filii loży w Kamieńcu. Dr A. J. [Rolle], *Wybór pism*, t. III, Kraków 1966, s. 305.

²⁸ *Tableau général de la Grande Loge Astrée à l'O.: de St. Pétersbourg et des 23 de sa dépendance pour l'an maçonnique 5818/19*, b. m. i r., s. 168—170; *Tableau général des Grand-Dignitaires, Grand-Officiers effectives et membres de la Grande Loge Astrée à l'Or.: de St.-Pétersbourg pour l'an maçonnique 5819/20*, b. m. i r., s. 8, 15; S. Załęski, *O masonii w Polsce*, Kraków 1908, część II, s. 240.

ców z Zachodu, wszystko to poszerzało bazę rekrutacyjną wolnomularstwa i stabilizowało ją. Toteż jego powstające tu w drugim dziesięcioleciu komórki organizacyjne nie były już — jak ich osiemnastowieczne poprzedniczki — efemerydami i wchodziły w skład ogólnopaństwowych struktur lożowych. Placówki te — podobnie jak pozostałe w imperium Romanów — spełniały pewne specyficzne funkcje, jakie na Zachodzie należały już do przeszłości ich rúchu. W społeczeństwie, w którym nie istniały inne formy szerszego typu dobrowolnych świeckich organizacji społecznych, ludzie w lożach zbliżali się do siebie, uczyli się myśleć podobnymi, jeśli nie jednakowymi kategoriami, a w wyniku systematycznego stykania się ze sobą nabierali do siebie zaufania. Dzięki temu mogli się porozumiewać i znajdować wspólny język w groźących niebezpieczeństwach sprawach publicznych, politycznych, zwłaszcza w takich, gdzie można się było powołać na ideologię wolnomularską. Służyły też konspiratorom, stawiającym w tym państwie — z wyjątkiem Polaków — dopiero pierwsze kroki w owej dziedzinie jako wzór dla struktury organizacyjnej stowarzyszenia tajnego.

Okres sukcesów organizacyjnych wolnomularstwa na terenach Ukrainy Naddnieprzańskiej i Przyczarnomorskiej otworzyło założenie w 1817 r. w Odessie loży „Pont Euxin”. W roku następnym powstała przy niej placówka wyższych stopni: „Trois règnes de la Nature”. Obie były podporządkowe Wielkiej Loży Prowincjonalnej w Petersburgu, samodzielnej centrali o obliczu — w odróżnieniu od Wielkiej Loży „Astrija” — tradycjonalistyczno-zachowawczym, połączonym z silnymi elementami mistyki i filozofii. Też centrali wcześniej już podlegała placówka w Winnicy. W Odessie, wielonarodowym mieście portowym, należało do wolnomularstwa ponad 70 osób różnej narodowości i przeciwnych nieraz poglądów politycznych, od miejscowego generała-gubernatora, kontrrewolucyjnego emigranta francuskiego, hr. Louis Alexandre Langerona, do Greków związanych z ojczyzną konspiracją niepodległościową. Wśród członków loży stosunkowo sporo było profesorów i innych funkcjonariuszy tutejszego Lycée Richelieu, w tym — co już było nowością, świadectwem dokonujących się przemian — grupa ukraińska, synowie duchownych bądź niższych urzędników, raznoczyńcy, więc ludzie nie posiadający większej własności ziemskiej czy miejskiej, a utrzymujący się ze swej wiedzy, prekursorzy ukraińskiej inteligencji, którzy wykształcenie otrzymali w uniwersytecie charkowskim. Takim był wykładowca łaciny O. I. Kowalewski, nauk handlowych — N. D. Żada (vel Zadanow), Mychajło Darewski. Tenże uniwersytet ukończył pochodzący z Ukrainy Zakarpaciej N. Dudrowycz, wykładowca filozofii i łaciny. Takiegoż pochodzenia nieszlacheckiego charkowczanin Iwan Kalinowski był w Liceum pomocnikiem nauczyciela. Nie miał za sobą szkoły wyższej zamieszkały w 1821 r. w Połtawie dozorca licealny Hryhorij Boha-

jewski, ani też nauczyciel szkoły elementarnej przy Liceum — Kyryło Kuczerowski²⁹.

Rok 1818 był okresem szczególnie pomyślnego rozwoju organizacyjnego wolnomularstwa na ziemiach ukraińskich — 12 marca (st. stylu) założono w Kijowie lożę „des Slaves Réunis” (równoległa nazwa — „Sojedinionnych Sławjan”), w siedem tygodni później (30 kwietnia) w Połtawie „de l'Amour de la Vérité” („Lubow k Istinie”), w ostatnich zaś dniach roku (26 grudnia) w Kamieńcu Podolskim „Osiris à l'Etoile Flamboyante” („Osiris pod Gwiazdą Płomieniejącą”). Wszystkie trzy weszły w skład Wielkiej Loży „Astriej”. Szersze pozawolnomularskiej natury funkcje spełniały szczególnie placówki w Kijowie i Połtawie. Kijów, od czasów Pawła I stolica nowo utworzonej guberni kijowskiej, obejmującej przyłączone po II rozbiorze Polski tereny Ukrainy prawobrzeżnej, stał się dużym ośrodkiem administracyjnym, do którego napłynęła spora grupa wyższej biurokracji carskiej i oficerów, i zaczął się rozbudowywać. Zarazem miasto częściowo się spolonizowało. Tu mieszkali przez część roku tacy przedstawiciele polskiej elity wielkoziemiańskiej, jak Czacki, Rzewuski, Branicki lub Olizarowie, urzędowała w języku polskim Dworzańska (tj. Szlachecka) Komisja — jak brzmiała nazwa wypisana literami alfabetu łacińskiego na jej budynku — tutaj też już w 1797 r. przeniesiono z Dubna kontrakty. Toteż pierwszym chyba w Kijowie po wojnie z Napoleonem zebraniem obrzędowym wolnomularzy była urządzona w końcu grudnia 1814 r. przez kilkunastu Polaków z łóz warszawskiego Wielkiego Wschodu uroczystość św. Jana, patrona ruchu wolnomularskiego. Wybrana w trzy lata później przez założycieli nazwa placówki w połączeniu z napisem na jej emblemacie w języku polskim — gdy językiem obrad i obrzędowości był francuski i rosyjski — „Jedność Słowiańska”, łącznie dość wyraźnie pełniły funkcję deklaracji intencji. Wskazywały na dążność do przyjacielskiego ułożenia stosunków pomiędzy trzema grupami narodowymi tego terenu. Do loży należało ok. 70 osób, Polacy, Rosjanie, Niemcy i Francuzi, w tym polska i rosyjska elita społeczna. Przewodniczyli zaś powiatowi marszałkowie szlachty, Polacy Walenty Rościszewski (1818—1820) i Franciszek Charliński (1820—1822). Godność pierwszego dozorca długo piastował płk ks. Aleksander Trubecki, a drugiego — ppłk Leontij Dubelt, późniejszy szef sztabu korpusu żandarmerii. Po zawieszeniu przez władze państwowe w 1819 r. loży połtawskiej w gronie kijowskim znalazł się perejasławski marszałek powiatowy Wasyl Łukaszewycz i został wybrany zastępcą przewodniczącego

²⁹ Bakounine, *op. cit.*, s. 634, 637; Rjabinin-Skljarewśkyj, *op. cit.*, s. 138. Współcześni podejrzewali, że wolnomularzem w Odessie był również kandydat nauk uniwersytetu w Charkowie Jehor Szklarewycz, który przetłumaczył Deklarację Praw Człowieka i Obywatela, co wyszło na jaw w 1825 r. w toku aresztowań w Odessie i na Kaukazie. Rjabinin-Skljarewśkyj, tamże.

go. Jednym z polskich członków był kijowski marszałek gubernialny, Gustaw Olizar, zarazem czynny w loży w Dubnie, wyznawca postępowych poglądów w kwestii chłopskiej, później zamieszany w śledztwo w sprawie dekabrystów oraz polskiego Towarzystwa Patriotycznego i zesłany na Sybir. W grupie wolnomularzy, którym loża „Sojedinionnych Sławjan” nadała członkostwo honorowe, znajdował się generał major ks. Siergiej Wołkonski, jeden z przywódców ruchu dekabrystów, brat generała-gubernatora małosyjskiego Nikołaja Riepnina-Wołkonskiego, którego podejrzewano o skłonność do „małosyjskiego” autonomizmu. Loża była tak popularna wśród ziemian z bliższych i dalszych okolic, iż w czasie kontraktów kijowskich do tysiąca osób składała na jej rzecz ofiary pieniężne³⁰.

Wielonarodowościowy skład osobowy loży sprawił, że w swoistych warunkach ukraińskiego splotu sprzeczności klasowych i narodowościowych stała się ona miejscem, w którym kształtowały się określone idee i koncepcje polityczno-narodowościowe. Polscy działacze patriotyczni, jakich nie brakowało tu (np. F. Charliński, G. Olizar), stykając się codziennie z ludnością ukraińską, nie mogli nie brać jej pod uwagę w swoich rachubach politycznych. Jeśli ukraińskich chłopów traktować mogli jako żołnierzy przyszłego powstania, zwykle narzędzie użyte w interesie własnej sprawy, to stosunki z nie spolonizowanym ziemiaństwem ukraińskim dawały się układać jedynie na płaszczyźnie parterstwa. Mogli zostać przyszłymi towarzyszami broni w walce z carałem, gdyż przejawiali skłonność do odrębności narodowej i niechętnie odnosili się do centralistycznego systemu rządzenia Cesarstwem. Zrozumieniu tej problematyki torował drogę zrodzony jeszcze w środowisku Legionów Dąbrowskiego abstrakcyjny pansławizm oraz upowszechniająca się w kołach opozycyjnych Europy Świętego Przymierza idea narodowości i jej praw, dająca się umotywić również zasadami wolnomularskimi. Konsekwencją takich postaw była sympatia i poparcie dla rozpoczynającego się ukraińskiego odrodzenia narodowego i — w rozmaitym stopniu — akceptacja jego aspiracji, połączona z głębokim przeświadczeniem o ich pełnej zgodności z przyjacielskim współżyciem różnych narodowości na Ukrainie. Przejawem całkowitej aprobaty owych aspiracji było wystąpienie młodego polskiego konspiratora, zarazem ukraińskiego poety piszącego łańskim alfabetem i pierwszego tłumacza Mickiewicza na język ukraiński, Tomasza lub Tymki Padurry (1801—1871), który miał na posiedzeniu loży wręcz powiedzieć o „prawach gospodarza chaty, w którejśmy się zebrali”. Z kolei najbardziej świątli polscy i rosyjscy ziemia-

³⁰ AGAD, Kancelaria Senatora Nowosilcowa, 847, s. 116; *Tableau général de la Grande Loge...*, s. 167; D. M[ordowcew], *O masonskiej loży „Sojedinionnych Sławjan*, „Russkaja starina”, 1878, t. XXI, s. 187—188; W. I. Siemiewskij, *Kiriłło-Miefodijewskoje obszczestwo*, „Gołos Minuwszago”, 1918, nr 10/12, s. 103.

nie na Ukrainie, którzy w sytuacji pomyślnej koniunktury ekonomicznej odczuwali potrzebę intensyfikacji i kapitalizacji swoich gospodarstw rolnych, natykali się w tym swoim dążeniu na przeszkodę w postaci niskiej wydajności pracy chłopów pańszczyźnianych. Konfrontacja stosunków miejscowych z porewolucyjnymi na Zachodzie prowadziła ich do wniosku, że drogą do przewyciężenia tej sprzeczności byłoby znalezienie wspólnego języka z przeważnie ukraińską ludnością chłopską. Również i w tym wypadku idea narodowości i zasady wolnomularskie dostarczały intelektualnego punktu wyjścia. Dlatego „des Slaves Réunis” stali się pierwszym na Ukrainie ośrodkiem, w którym konkretyzowano koncepcję federalizmu słowiańskiego i usiłowano ją zastosować do warunków lokalnych, traktowano Ukrainę jako jeden z członów przyszłej federacji. Nieśmiało jeszcze postawienie przez to narodowej kwestii ukraińskiej zbiegało się z równoczesnym rozwojem ruchu literackiego odrodzenia języka ukraińskiego, którego aktywiści zasiadali w Łoży połtawskiej. Wątek federalistyczny podjęło zaś w kilka lat później dekabrystowskie Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian, w latach czterdziestych zaś szczególnie go rozwinęło i podniosło dorangi centralnego punktu programowego Bractwo Cyrylo-Metodiańskie³¹.

W przeciwieństwie do Kijowa w Łoży połtawskiej Polaków prawie nie było, natomiast skupiła się w niej spora grupa szlachty posiadającej poczucie ukraińskiej czy według ówczesnej terminologii małorosyjskiej przynależności narodowej, owi „miłośnicy” — jak ich wtedy nazywano — narodowości ukraińskiej. Niektórzy z nich czynnie angażowali się w walkę o rozwój języka ukraińskiego i jego literackie równouprawnienie, co stanowiło treść pierwszego etapu nowożytnego procesu narodotwórczego. Takim był zastępca przewodniczącego Łoży Semen Koczubej, w latach 1802—1805 gubernator połtawski, człowiek, który w 1798 r. wydał w Petersburgu na własny koszt jeden z najwcześniejszych utworów nowej literatury ukraińskiej, *Eneidę* Iwana Kotlarewskiego (1769—1838), napisaną językiem ludowym, a zadedykowaną „miłośnikom słowa małorosyjskiego”. Jej autor, syn drobnego urzędnika, był studentem seminarium duchownego i wychowanek H. Skoworody, ex-major, był w latach 1818—1821 dyrektorem teatru w Połtawie, dla którego napisał komedię *Natałka-Połtawka* i wodewil *Moskał-czariwnyk*, wystawione w nim 1819 r.,

³¹ Jefremow, *Wid łehendy...*, s. 4, 9; Siemiewskij, *op. cit.*, s. 102; R. Zachowski, *Tomasz Padurra*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, 1934, nr 38, s. 3—4. Jefremow (*op. cit.*, s. 6) dopatruje się istnienia pomiędzy Łożą a Stowarzyszeniem kontynuacji ideologicznej. Problem ten przez wyolbrzymienie go sprowadził do absurdu J. Giertych (*O metropolicie Szeptyckim*, „Horyzonty”, 1961, nr 59, s. 21), który generalnie demonizuje rolę wolnomularstwa. Jego zdaniem, Łoża „Slaves réunis” istniała tajnie do początku XX w. i stworzyła — w ramach antypolskiej działalności wolnomularstwa — program przekształcenia regionalistycznych prądów literackich na Ukrainie w jednolite zjawisko polityczne i „zorganizowania” na podłożu tych prądów „nowego, odrębnego, licznego narodu na rozległym obszarze”.

co dało początek nowej dramaturgii ukraińskiej. Gorliwie i starannie prowadził ponadto internat dla dzieci ubogiej szlachty, jedną z większych placówek oświatowych w mieście. Był też członkiem zarządu założonej w 1818 r. miejscowej filii ogólnopaństwowego Towarzystwa Biblijnego. W powstałej w tym samym roku łąży piastował odpowiedzialną godność mówcy, natomiast funkcję pierwszego dozorca sprawował w niej inny działacz rodzącego się ukraińskiego ruchu narodowego, rzeczywisty radca stanu, połtawski marszałek powiatowy Wołodymyr Tarnowski, ziemiański potomek rodu starszyny kozackiej. Do łąży „Lubow k Istynie” należał wspomniany już perejasławski marszałek powiatowy, mieszkający w Boryspolu pod Kijowem Łukaszewycz (1783—1866), potomek bogatej rodziny starszyny kozackiej, syn carskiego generała-majora i wychowanek korpusu paziów. Jeden z pierwszych działaczy ruchu narodowego, człowiek, któremu już w 1807 r. wytoczono śledztwo o toast na cześć Napoleona, stał niejako w centrum międzynarodowościowych i międzynarodowych stosunków polsko-ukraińsko-rosyjskich. Przez jego ręce przechodziły nici od konspiracji polskich i rosyjskich do miejscowych kół ukraińskich³². Udział takich ludzi w łąży oraz przynależność do niej ponadto sporej jeszcze grupy osób pochodzenia ukraińskiego spowodowały, że „Ljubow k Istynie” stała się ogniwem przejściowym w ewolucji od wolnomularstwa na ziemiach ukraińskich do wolnomularstwa ukraińskiego³³.

Inspiratorem założenia łąży połtawskiej i jej przewodniczącym był dyrektor kancelarii generała-gubernatora małosyjskiego N. Riepnina-Wołkonskiego, stary wolnomularz i republikanin, mający już nazwisko w literaturze, Rosjanin Michał Nowikow (bratanek głośnego Nikołaja). Ten przyjaciel Kotlarewskiego (protegowanego z kolei przez Riepnina-Wołkonskiego) głosił pogląd, że „w wolnomularstwie tylko teoria”, do praktycznej zaś działalności powołane są inne stowarzyszenia, przetwarzające ową teorię w czyn. On też wspólnie z Łukaszewiczem zamierzał założyć tajne niepodległościowe stowarzyszenie ukraińskie — Towarzystwo Małosyjskie. Sprawa nie wyszła jednak — jak się wydaje — poza rozmowy, najwyżej poczyniono pierwsze kroki. Prawdopodobnie

³² *Tableau général de la Grande Loge...*, s. 168—170.

³³ Oprócz wymienionych w tekście członkami były już pod koniec 1818 r. następujące osoby noszące nazwiska wyraźnie ukraińskie: radca nadworny, szlachcic Stepan Łebeneć (skarbnik łąży); tytularni radcowie, marszałkowie powiatowi: Stepan Wojna, Dmitro Ołeksijiw-Aleksiejew i Jakiw Horłenko; rzeczywisty radca stanu, połtawski marszałek gubernialny Wasyl Czarnysz; radcowie nadworni, szlachcice Iwan Mahdejko i Stepan Ołeksijiw-Aleksiejew, muzyk Mykoła Horodecki oraz zamieszkały w Petersburgu kandydat Uniwersytetu Moskiewskiego Ołeksandr Wełyczko, urzędnik Ministerstwa Finansów, *Tableau général de la Grande Loge...*, s. 168—170. Prawdopodobnie należał do tej placówki również późniejszy członek odeskiej, zamieszkały do 1831 r. w Połtawie, wspomniany już H. Bohajewski oraz oficer Ołeksij Kapnist. Rjabinin-Skljarewśkyj, *op. cit.*, s. 138; Bakounine, *op. cit.*, s. 232.

skład osobowy loży, liczącej zaledwie około 30 członków, jej bliskość ukraińskiego ruchu narodowego oraz pogłoski o panujących w niej nastrojach budziły niepokój władz, chociaż nie wiedziały one jeszcze o planach utworzenia owego tajnego stowarzyszenia. Toteż już w drugiej połowie marca 1819 r., po roku istnienia, została zamknięta — dwa lata wcześniej niż inne loże w państwie carów — na podstawie specjalnego zarządzenia Aleksandra I z 12/24 marca, Riepnin zaś zobowiązał się nie tolerować w swoim generał-gubernatorstwie placówek wolnomularskich³⁴.

Wolnomularzy pochodzenia ukraińskiego spotkać można było ówczesnie również w lożach poza Ukrainą. Tak np. kapitan huzarów Demian Koczubej i dowódca pułku huzarów w Łubniach w 1820 r. Mychajło Rodzianko należeli w latach 1817—1819 do loży „Les Amis Réunis” w Petersburgu. Autor pozostawionej w rękopisie *Istorijsza Małorossii*, kapitan saperów Ołeksij Martos wstąpił w tym samym mieście do loży „Michel l’Elu”, do której należało też kilku dekabrystów. Jej członkiem był również Pawło Welyczko, kierownik komory celnej w Orenburgu. Założył on w tym mieście wolnomularską komórkę organizacyjną. Wspomniany już J. Orłaj z Zakarpacia, wolnomularz z XVII w., był w latach 1821—1826 dyrektorem liceum w Nieżynie, do którego uczęszczał wtedy N. Gogol, potem Licée Richelieu w Odessie. Należał zaś do jednej z loż w Petersburgu. Nadal był też czynny Z. Korniejew, kurator w latach 1817—1822 charkowskiego okręgu szkolnego. Zajmował się religijnym wychowaniem gimnazjalistów i studentów uniwersytetu. W 1821 r. doprowadził do utworzenia w Charkowie Studenckiego Towarzystwa Biblijnego, organizacji programowo interkonfesyjnej i w tej dziedzinie bliskiej poglądom wolnomularskim. Do Towarzystwa należeli również Ukraińcy, a członkiem prezydium był m.in. Ołeksandr Korsun (1818—1891), później wybitny działacz ruchu ukraińskiego³⁵.

Niedługo jednak trwała działalność loż na Ukrainie. Dni wolnomularstwa w państwie rosyjskim były bowiem już policzone. Coraz powszechniej podejrzewano loże o działalność rewolucyjną, mówiono o tym nawet w niektórych bardzo konserwatywnych kołach samego wolnomularstwa rosyjskiego. Cesarz Aleksander I, kiedyś jego protektor, sam nawet uchodzący — sprawa pozostała dotąd nie wyjaśniona — za wolnomularza, od przełomu dziesięcioleci ulegający coraz bardziej nastrojom mistycznym i reakcji politycznej, zaczął temu dawać wiarę. Toteż na podstawie

³⁴ M. W. Nieczkina, *Dwiżenije dekabristow*, t. I, Moskwa 1955, s. 144; Jefremow, *Wid łehendy...*, s. 4—6; H. Dylągowa, *Towarzystwo Patriotyczne i Sąd Sejmowy 1821—1829*, Warszawa 1970, s. 209—210; M. Wozniak, *Kiryło-Metodijiwśke Bratstwo*, Lwów 1921, s. 25; Zatiwornickij, *op. cit.*, s. 416; Hruszewśkyj, *op. cit.*, s. 108. Sprawa Towarzystwa Małorosyjskiego wyszła na światło dzienne w toku śledztwa dekabrystów. W ich konspirację okazali się zamieszani i byli nawet przejściowo więzieni Koczubej, Tarnowski, Łukaszewycz i Kapnist.

³⁵ Bakounine, *op. cit.*, s. 247, 324, 451; Rjabinin-Skljarewśkyj, *op. cit.*, s. 137; Hruszewśkyj, *op. cit.*, s. 107—108.

listu cesarskiego z 1/13 VIII 1822 r. do ministra spraw wewnętrznych, starej daty wolnomularza, hr. Wiktora Koczubeja, ten zarządził zamknięcie wszystkich łóz w Cesarstwie Romanowów ³⁶.

Do założonej albo restytuowanej przed kilku miesiącami loży w Krakowie (przyłączonym w 1809 r. do Księstwa Warszawskiego) wstąpił 2 IX 1810 r. mieszkaniec Lwowa Denys Zubrycki (1777—1862), w języku polskim nazywający siebie Dionizym Zubrzyckim. Potomek rodu bojarów halickich przyjętych w poczet szlachty polskiej (herbu Sas), należał do tej nielicznej grupy szlachty wschodniogalicyskiej, która nie w pełni się spolonizowała, pozostała przy obrządku greckokatolickim. Nie odznaczał się widocznie Zubrycki szczególną gorliwością wolnomularską, skoro do rządowego zamknięcia swej loży w 1822 r. pozostał przy pierwszym stopniu wtajemniczenia. Od lat dwudziestych XIX w. był autorem i tłumaczem. Pisał i publikował po polsku i ukraińsku, niekiedy również po niemiecku. Przetłumaczył kilka niewielkich książeczek popularyzujących nowe metody uprawy ziemi, proste sposoby konstruowania piorunochronów itp. Zasłużył się zaś jako pierwszy bodaj źródłowo badający dzieje Lwowa i Galicji Wschodniej. Od 1830 r. kierownik drukarni Instytutu Stauropigialnego we Lwowie, tej placówki prawego skrzydła stawiającego pierwsze kroki ruchu ukraińskiego odrodzenia narodowego w Galicji, podzielał poglądy tego skrzydła. Był zatem „moskalofilem”, traktującym Ukraińców jako gałąź narodu rosyjskiego; politycznie monarchista, wahał się pomiędzy lojalnością wobec Habsburgów a sympatią dla caratu ³⁷.

W podziemiu (1822—1917). Natychmiast po reskrypcie Aleksandra I z 1/13 VIII 1822 r. aparat państwowy zaczął śledzić, czy wolnomularze nie zbierają się, interesował się tym sam cesarz. Ponadto reskrypt zobowiązał wojskowych i urzędników państwowych, by podpisali oświadczenie, iż nie należą do wolnomularstwa bądź innych stowarzyszeń tajnych. Ci zaś, którzy dotąd byli ich członkami, zobowiązani zostali do złożenia — pod groźbą natychmiastowego zwolnienia ze służby — dodatkowej deklaracji, że w przyszłości do nich należeć nie będą. Od tam w Cesarstwie Rosyjskim, do upadku caratu w 1917 r., każdy przy-

³⁶ *Potnoje sobranije zakonow Rossijskoj Impierii s 1649 g.*, t. XXXVIII, poz. 29151, s. 578—580. W Królestwie Polskim loże zostały zakazane wcześniej na podstawie zarządzenia namiestnika cesarskiego ks. Józefa Zajączka z 25 IX 1821 r.

³⁷ *Księga budownicza. Protokoły obrad Spraw.:[iedliwej] i Dosk.:[onatej] Loży Wolnomularskiej „Przesąd Zwyciężony” na Wsch.:[odzie] Krakowa*, z. 3, Paryż 1974, dod. s. 14 (lp. 336); URE, t. V, s. 339; UZE, t. II, s. 375; L. Finkel, *Bibliografia historii polskiej*, t. II, Warszawa 1955 (reed.), s. 2146 (indeks); *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 1027. Jako wolnomularzy Ukraińców z ukraińskich terenów monarchii habsburskiej w pierwszej połowie XIX w. EU (s. 1488) wymienia Bohdana Didyckiego oraz „innych”. Didycki był redaktorem odpowiedzialnym i wydawcą ukazującego się w latach 1861—1863 we Lwowie rusofilskiego dziennika „Słowo”, który był drukowany grażdanką.

jęty na służbę państwową składał pisemne oświadczenie, iż do żadnej tajnej organizacji nie przystąpi. Mikołaj I, wkrótce po wstąpieniu na tron, reskryptem z 21 IV/3 V 1826 r. do ministra spraw wewnętrznych powtórzył decyzje swego poprzednika i rozciągnął obowiązek złożenia deklaracji na urzędników w stanie spoczynku oraz szlachtę nieurzędniczą. Ukrycie chociażby tylko usłyszanych pogłosek o stowarzyszeniach tajnych zaliczył do zbrodni stanu³⁸. Do poważniejszych jednak represji za próby kontynuowania zakazanej działalności nie doszło ani w 1822 r., ani w dziesięcioleciach następnym.

Oba zarządzenia, mimo przewidzianych środków zapobiegawczych, oświadczeń, rewersów itp. oraz sankcji karnych, nie położyły całkowicie i natychmiast kresu aktywności wolnomularskiej. Wielu — nawet w pełni lojalnych wobec władzy — pragnęło, by nie zamarły idee, jakie głosili. Jednych podtrzymywało w tym przeświadczenie, że służą one moralnej naprawie społeczeństwa, co przecież powinno być celem każdego dobrego poddanego, inni nie zamierzali zrezygnować ze swych dalej sięgających celów. Zbierano się więc nadal, w mniejszych grupach, może też mniej regularnie, m.in. w majątkach ziemskich arystokracji. Niektóre jej rody do początku XX w. przechowywały u siebie — mimo ewentualnych za to przykrości — utensylia wolnomularskie, obrzędowe fartuszki itp.³⁹

Na Ukrainie jeszcze w 1823 r. odbyło się zebranie łoży kijowskiej, o którym dowiedział się cesarz. Członkowie placówki w Odessie kontynuowali działalność do 1826 r. Krążyły pogłoski, iż zbierali się u braci Rozumowskich, z których Kyrjło przebywał tu w latach 1824—1826 na zesłaniu. Przypuszczalnie grudniowa katastrofa dekabrystów w 1825 r. i wszczęte po niej śledztwo posiały strach w tych środowiskach. Stopniowo też wykruszała się kadra ludzka. Podobno jednak długo — do końca wieku — utrzymały się grupki wolnomularskie w Kijowie, Połtawie, Odessie, Żytomierzu i Kamieńcu Podolskim, zatem niemal wszędzie tam, gdzie przed 1822 r. czynne były placówki podległe kierowniczym ośrodkom w Petersburgu. Owe tajne grupy lub łoże nie podlegały żadnej wol-

³⁸ T. Sokołowska, *O masonstwie w przeźnieniu russkom flotie*, „Morie”, 1907, nr 8, s. 231, N. B[ieklemiszew?], *O frankmasonstwie*, „Nowoje Zwieno”, 1914, nr 6, s. 169; AGAD, Kancelaria Senatora Nowosilcowa 825, s. 63—64.

³⁹ W. Ł. Wjaziemskij, *Pierwaja czetwiert' wieka suszczestwowanija zarubieżnogo masonstwa*, „Wiestnik objedinienija russkich łoż D[rewniego] i P[riznan-nogo] Szotłandskiego Ustawa”, nr 5 [Paryż 1960], s. 19. Przykładem może być rodzina wolnomularza wileńskiego, marszałka gubernialnego Ignacego Römera, która przez sto kilkadziesiąt lat przechowywała — nawet mimo kilkakrotnej zmiany miejsca zamieszkania — jego fartuszek wolnomularski i ostatecznie dopiero w latach ostatnich, już z Paryża, przekazała go Bibliotece Narodowej w Warszawie. U Piłsudskich znaleziono w Billewiczach podczas rewizji we wrześniu 1863 r. 13 oznak wolnomularskich. S. Małachowski-Łempicki, *Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776—1822*, Wilno 1930, s. 150.

nomularskiej władzy zwierzchniej, a pomiędzy sobą utrzymywały stosunki przyjacielskie⁴⁰. Prawdopodobnie wyrażały się one w osobistych kontaktach ich członków, wzajemnym odwiedzaniu posiedzeń lożowych itp. Chyba co najmniej część uczestników tych grup pochodziła z rodzin ziemiańskich zamieszkałych na Ukrainie Naddnieprzańskiej, lecz niekoniecznie ukraińskich⁴¹.

W Kijowie i Żytomierzu, zwłaszcza po klęsce dekabrystów w 1825 r., działalność i organizacja wolnomularska zlewały się z pogrobowymi odgałęzieniami podziemia dekabrystów oraz polskiego Towarzystwa Patriotycznego i w tej formie przetrwały co najmniej do 1830 r. Powiązania tego rodzaju, nie ograniczone zresztą do samej tylko Ukrainy, przede wszystkim zaś okoliczność, iż loże zostały zakazane przez carat, a jakiegokolwiek wzmianki o nich w druku były niedopuszczalne, wszystko to łącznie sprawiło, że stosunkowo szybko wolnomularstwo obrosło w imperium Romanowów w legendę dość jednostronną. Toteż opinia publiczna — z podobnych przyczyn analogicznie też zachowywała się ona w monarchii Habsburgów — zaczęła traktować wolnomularstwo jako ruch jednolicie postępowy, w konsekwencji zatem antycarski i popierający walki narodowowyzwoleńcze. Chyba założyciele i działacze utworzonego w początkach 1846 r. w Kijowie tajnego Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego (m.in. historyk Mykoła Kostomarow, Taras Szewczenko, historyk i pisarz Pantelejmon Kulisz), które narodowe i społeczne wyzwolenie Ukrainy łączyło z koncepcją federacji państw słowiańskich ze stolicą w Kijowie, wiedzieli o istnieniu za czasów swoich ojców loż w Kijowie i Połtawie oraz o ich postawach w kwestii ukraińskiej i federacji słowiańskiej. Z działaczami byłej placówki połtawskiej niektórzy też osobiście się zetknęli, mogli więc od nich dowiedzieć się nawet o zamierzonym przez nich powołaniu do życia Towarzystwa Małorosyjskiego⁴².

⁴⁰ Rjabinin-Skljarewskij, *op. cit.*, s. 134, 137; B. Telepneff, *An Outline of the History of Russian Freemasonry*, London 1928, s. 34; E. Lennhoff, O. Posner, *Internationales Freimaurer-Lexikon*, Zürich 1932, szp. 1361—1362. Autorzy *Freimaurer-Lexikon* powołują się na dane Borysa Telepniowa (rosyjski wolnomularz przebywający od 1915 r. w Londynie) i Emila Kipy (polski historyk i działacz wolnomularski).

⁴¹ Na rzecz takiego przypuszczenia przemawia zbiór francuskich dokumentów wolnomularskich z XVIII w., który wraz z francuskimi emigrantami z okresu rewolucji francuskiej dotarł na Ukrainę, a w drugim dziesięcioleciu XX w. znalazł się w archiwum nowo powstałej Wielkiej Loży Ukrainy. Tylko bowiem w rodzinie ziemiańskiej taki zbiór mógłby przeleżeć przez dziesięciolecia po zakazie z 1822 r. N. Choumitzky [Szumycki], *Etienne Morin*, [Paris 1928], s. 1 i passim; „Bulletin de la Grande Loge de France”, 1933, nr 17/18, s. 63.

⁴² A. Erlentmeyer, *Gibt es in Russland noch Freimaurerlogen?*, „Bundesblatt”, 1916, nr 15, s. 459; Siemiewskij, *op. cit.*, s. 102. W kilkadziesiąt lat później dokument ukraińskich wolnomularzy twierdził, iż „tajnym kierownictwem” Bractwa była loża wolnomularska. *Déclaration de la Grande Loge de l'Ukraine des Slaves Réunis*, 4 VII 1919, B. Nat., FM² boîte non communicable 153, doss. „Russie, Kiev”.

Jakkolwiek więc do śmierci Mikołaja I w legalnych drukach wydawanych w jego państwie nie pozwalano na żadne wzmianki o wolnomularstwie, w postępowych kołach ukraińskich połowy XIX w. nie tylko zachowano w pamięci dawne loże na Ukrainie, lecz i nawiązywano do ich ogólnoludzkiej ideologii, nawet utrzymywano jakieś stosunki z wolnomularstwem w Europie Zachodniej bądź zabiegano o to. Wywołane to było niewątpliwie — obok kształtującej się o nim legendy — dochodzącymi z różnych stron wiadomościami o zaangażowaniu się łóż, zwłaszcza francuskich i włoskich, w sprawy wyzwolenia i zjednoczenia narodowego, w ogóle w tzw. sprawę narodową, nie tylko własną, lecz np. grecką niemiecką czy polską. Znamienny pod tym względem był stosunek do wolnomularstwa ukraińskiego rewolucyjnego demokrata, zaprzyjaźnionego z T. Szewczenką ppłka wojsk carskich Andrija Krasowskiego (1822—1862). Na początku 1859 r. wyjechał on w celach leczniczych na Zachód, był we Włoszech, gdzie chyba spotkał się z Garibaldim, oraz w Paryżu i nawiązał tam stosunki z rewolucyjną emigracją rosyjską i polską. Po powrocie do kraju wstąpił pod koniec 1861 r. do tajnej organizacji ukraińskich demokratów „Hromada” i został jej przywódcą. Przechowywał u siebie w Kijowie — z niewiadomego tytułu — fartuszek i szarfę wolnomularską, o które bardzo się troszczył. W przeddzień więc swego aresztowania, o którym wiedział, że nastąpi, 17/29 VI 1862 r. przekazał pudełko, w którym te przedmioty leżały zapakowane, swemu towarzyszowi organizacyjnemu Wołodymirowi Synehubowi i nakazał mu schować pudełko i nie zaglądać do środka. Z kolei inny uczestnik tej konspiracji, głośny później Włodzimierz Antonowicz, któremu Synehub po aresztowaniu przywódcy owe przedmioty pokazał, natychmiast rozpoznał ich wolnomularski charakter⁴³.

W Odessie, nadal szybko rozwijającym się wielonarodowym mieście portowym (pod koniec wieku trzecie miasto pod względem liczby mieszkańców w państwie), stosunki z Zachodem były szczególnie intensywne. Z całego też państwa tu przede wszystkim mieszkali na początku lat sześćdziesiątych ludzie, których z wolnomularstwem łączyło nie mniej czy bardziej dowolne kontynuowanie zakrzepłych tradycji dawno już rozwiązanych placówek, lecz niedawne, w pełni formalne, przyjęcie do niego na Zachodzie bądź bliżej nieco. Ludzie ci widzieli więc, jak funkcjonuje normalna współczesna loża i czym żyje duchowo. W utworzonej

⁴³ *Obszczestwiенно-politическоje dwiżenje na Ukrainie w 1863—1864 gg.*, Kyjiw 1964, s. 79, 136. Niejasny jest dalszy los owych przedmiotów wolnomularskich. Według zeznań W. Synehuba zapodział je jego trzyletni brat Łew. W monografii H. Marachowa (*Andrij Krasowskyj — borec proty kriposnyctwa i samoderżawstwa*, Kyjiw 1961), zarazem wydawcy wyżej cyt. tomu źródeł, epizod ten został całkowicie pominięty. J. Giertych (*op. cit.*, s. 22) — zgodnie ze swoją koncepcją — uważa, iż W. Antonowicz „najprawdopodobniej należał do loży Słowianie Zjednoczeni i działał z jej ramienia”. Demonizuje też jego osobę i rolę w ruchu ukraińskim.

przy oddziałach ekspedycyjnych armii francuskiej na Krymie — w czasie wojny krymskiej — łożo polowej „St. Jean de Crimée” uzyskał 20 VI 1856 r. stopień ucznia (pierwszy) niejaki Auguste Aquier, bliżej nie określona osoba cywilna. W dwa lata później (10 X 1858) tenże Aquier, już jako kupiec mieszkający w Odessie, otrzymał stopień mistrza (trzeci) w świeżo utworzonej łoży w Bukareszcie, jeszcze nawet nie mającej nazwy⁴⁴. Urodzony w 1840 r. w Odessie i tam mieszkający właściciel (domów?) Josef Bochowier⁴⁵ został 29 I 1862 r., zatem w wieku 22 lat przyjęty w Paryżu w łoży „Bienfaiteurs réunis”. W związku z powrotem do miasta rodzinnego nadano mu już 17 marca stopień mistrza. Honorowy dziedziczny mieszczanin Odessy, bankier Ernest Dawydow (ur. w 1831 r. w Radziwiłowie) był 4 V 1865 r. inicjowany w łoży paryskiej „Bonaparte”, po czym w dwa dni później nadano mu stopnie czeladnika i mistrza. W obu wypadkach Wielki Wschód Francji zezwolił na naruszenie przepisów w sprawie okresu rocznego, jaki musi upłynąć pomiędzy nadaniem stopnia pierwszego i trzeciego. Brał pod uwagę pilność sprawy („urgence”), tj. powrót inicjowanych do Odessy⁴⁶.

Przyjętych za granicą do wolnomularstwa znajdowało się w tym mieście coraz więcej. Byli wśród nich też obcokrajowcy tylko czasowo przebywający w tym mieście oraz oficerowie zagranicznych statków handlowych regularnie zawijających do portu. Ludzie ci, przynajmniej niektórzy z nich, utrzymywali ze sobą stosunki z racji wspólnej przynależności organizacyjnej⁴⁷.

Toteż w Odessie w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych, nie później niż w początkach 1874 r., powstała łoża „Stella della Giustizia” („Gwiazda Sprawiedliwości”). Jej członkami byli przeważnie miejscowi Włosi, inspiracja zaś do jej założenia wyszła z tajnego ośrodka wolno-

⁴⁴ B. Nat., FM²862, doss. „Kamiesch (Crimée). L.: St. Jean de Crimée; FM²860, doss. „L.: Étoile Danubienne [Bucharest]”, spis członków z końca 1859 r. A. Aquier (bądź Aguiet) urodził się w Nîmes (departament Gard). Interesujące obserwacje na temat ludności Odessy w tych latach m.in. zob. A. Iwański, *Pamiętniki 1832—1876*, Warszawa 1968, s. 54, 273.

⁴⁵ B. Nat., FM⁴604, doss. „L.: Bienfaiteurs réunis (Paris)”, podt. 1, prośba z 10 III 1862 o wydanie dyplomu mistrza; FM²605, doss. ditto, podt. 3, spis członków z 1862 r. W teje łoży był dwa lata wcześniej przyjęty do wolnomularstwa, również w przyspieszonym trybie (pierwszy stopień — 1 IV 1860, trzeci — 14 V 1860), urodzony w 1833 r. w Odessie dr med Joseph Berthenson, nie wiadomo jednak, czy powrócił do miasta rodzinnego. B. Nat., FM²604, prośba z 14 V 1860 o wydanie dyplomu mistrza. Jako zawód Bochowera podano „propriétaire”.

⁴⁶ B. Nat., FM²605, doss. „L.: Bonaparte (Paris)”, podt. 2. „Correspondance 1861—1872”, list łoży do Wielkiego Wschodu z 5 V 1865 i prośba z 6 V 1865 o wydanie dyplomu mistrza.

⁴⁷ Wyżej przytoczone inicjacje trzech mieszkańców Odessy należy traktować jako egzemplifikację zjawiska. Jego pełniejsze rozpoznanie wymagałoby szczegółowej kwerendy w dokumentacji wolnomularskiej niemieckiej, włoskiej, francuskiej, brytyjskiej itd., nie zawsze zresztą zachowanej bądź dostępnej.

mularskiego w Marsylii, mieście utrzymującym z Odessą żywe stosunki handlowe i transportowe. Ów ośrodek marsylski nie podlegał centrali lożowej w Paryżu, lecz był częścią składową stosunkowo nielicznej organizacji obrządku wolnomularskiego „Memphis”, który posiadał wtedy 97 stopni wtajemniczenia, praktykował okultyzm i nauki hermetyczne, a jego skład osobowy był bardziej demokratyczny od oficjalnego wolnomularstwa francuskiego. Jesienią 1874 r. placówka odeska postanowiła przejść spod zwierzchnictwa marsylskiego pod zwierzchnictwo Wielkiego Wschodu Włoch, co niebawem nastąpiło. Kontakt z nową centralą utrzymywano z zachowaniem dużej ostrożności, listy były zaszyfrowane. W tymże 1874 r. bądź w pierwszych miesiącach następnego „Stella” nawiązała korespondencję z lożą „Sages d’Héliopolis” w Bukareszcie, również obrządku „Memphis”. Loża istniała jednak niedługo, po wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej w 1877 r. z niewiadomych przyczyn zawiesiła działalność⁴⁸. Wtedy natomiast powstało innego rodzaju ułatwienie dla mieszkańców miasta i regionu, którzy chcieli zostać wolnomularzami: dla uzyskania wtajemniczeń nie trzeba już było udawać się w podróż do Paryża bądź innych odległych miast, gdyż w późnych latach sześćdziesiątych, zwłaszcza zaś w dwu dziesięcioleciach następnym, wolnomularstwo bujnie rozwijało się w sąsiedniej Rumunii⁴⁹.

Kolejnym przejawem zewnętrznym życia wolnomularskiego na ziemiach ukraińskich wchodzących w skład państwa rosyjskiego był dopiero w połowie stycznia 1900 r. Pierwszy Ukraiński Kongres Wolnomularski. Nie wiadomo, w jakim mieście i w jakim składzie osobowym obradował. W dniu 17 stycznia (nie wiadomo, jakiego stylu) powołał do życia Wielką Lożę Ukrainy, pierwszą w dziejach tego kraju centralną instancję wolnomularską. Decyzja taka świadczyła chyba o wcześniejszym i silniejszym rozwoju nowoczesnego już wolnomularstwa na Ukrainie niż na innych terenach państwa rosyjskiego. Obok istniejących już według tradycji wolnomularskiej placówek starej daty w pięciu miastach: Kijowie, Kamieńcu Podolskim, Połtawie, Odessie i Żytomierzu, powstawały odąd nowe. Jeszcze w 1900 r. założono w Kijowie, obok dotychczasowych, kolejną „Światoho Andrija”, w roku następnym w Charkowie „Szewczen-

⁴⁸ *Italie*, „Monde Maçonnique”, XI, 1874, s. 300; VI 1875, s. 60—61; *Dare de sema generală*, „Mistria” [Bukareszt] 1875, nr 7/8, s. 109; *Mer Noire*, „Chaine d’Union”, 1876, nr 9, s. 363; *Almanaco del Libero Muratore 1875*, Milano 1875, s. 9; *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei*, wyd. 2, t. IV, Leipzig 1879, s. 151.

⁴⁹ Mieszkający w Odessie kupiec Ludwik Chigier (ur. 1854 w Brodach) uzyskał w Bukareszcie stopień ucznia 22 I 1878, już 26 lutego stopień mistrza. B. Nat., FM² boîte non communicable 149, doss. „L.: Egalité (Bucarest, Roumanie)”, prośba o wydanie dyplomu mistrza. W loży w Gałaczu przyjęto 18 VIII 1877 r. do wolnomularstwa miejscowego księgowego, urodzonego w 1847 r. w Odessie, Wasyla Ostrowicza (vel Orowickiego), 27 II 1878 r. zaś nadano mu już stopień mistrza. B. Nat., FM² boîte non communicable 149, doss. „L.: Disciples de Pythagore (Galatz, Roumanie)”, zawiadomienie z 1 III 1878 r.

ko”, w 1904 r. zaś w Czernihowie „Braterstwo”⁵⁰. W utrzymaniu na Ukrainie ciągłości, chociażby nawet łatwo rwącej się, pomiędzy wolnomularstwem na początku i u schyłku XIX w. pewną rolę odegrały chyba te tamtejsze inteligencko-szlacheckie rodziny polskie, w których tradycyjnie istniało zrozumienie dla ukraińskiego ruchu narodowego i skłonność do współpracy z nim z racji wspólnoty ciężącego na Polakach i Ukraińcach ucisku narodowego⁵¹. Nazwa Wielkiej Łoży i geograficzne rozmieszczenie jej nowych placówek wskazywałyby na duży udział Ukraińców w odradzającym się na szerszą skalę ruchu łożowym. Cała ta akcja organizacyjna odbywała się — podobnie jak dotychczasowe słabe życie wolnomularskie — w izolacji od ruchu za granicą. Wbrew utrwalonej tam praktyce nie informowano zagranicznych organizacji łożowych o własnych osiągnięciach i trudnościach, ani też nie zabiegano o oficjalne nawiązanie z nimi stosunków⁵².

Owe wydarzenia wolnomularskie na Ukrainie zbiegały się, co najmniej w czasie, z okresem, kiedy proces kształtowania się klasowo rozwarstwowanego burżuazyjnego narodu ukraińskiego miał się już ku końcowi i mocniej zabiło tętno życia politycznego na Ukrainie. Datujące się od schyłku lat osiemdziesiątych ożywienie ukraińskiego ruchu społeczno-

⁵⁰ Lennhoff, Posner, *op. cit.*, szp. 1609; *Annuaire de la Maçonnerie Universelle* 1923, Berne 1923, s. 279. Według EU (s. 1487). Wielką łożę powołało do życia pięć łoż, mianowicie czynne w Kijowie, Żytomierzu, Kamieńcu Podolskim, Odessie i Połtawie. Pełna nazwa nowej placówki kijowskiej brzmiała — jak na to wskazują inne przekazy źródłowe — Łoża „Swjatoho Andrija Perwozwannoho”. Według zanotowanej u Nestora legendy czy tradycji, apostoł Andrzej odbył podróż misyjną z Synopy na południowym wybrzeżu Morza Czarnego — przez okolice przyszłego Korsunia i Kijowa, którą pobłogosławił — aż do Nowogrodu Wielkiego. Nazwa łoży mówiła zatem aluzyjnie o pewnym priorytecie cywilizacyjnym Kijowa lub Ukrainy w ogóle we wschodniej Słowiańszczyźnie, czym wyrażała postawę założycieli tej wolnomularskiej komórki organizacyjnej. Natomiast patronem Kijowa był św. Michał.

⁵¹ O stosunkach polsko-ukraińskich tych lat m.in.: W. Wierzejski, *Fragmety z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834—1920*, Warszawa 1939, s. 6, 45; O. Łotoćkyj, *Storinky mynułoho*, cz. III, Warszawa 1934, s. 228—229; E. Gorczyca, *Stanisław Strumilin*, „Polityka”, 2 IV 1974, nr 5, s. 11.

⁵² Jako odległy refleks widocznie docierających do środowisk łożowych na Zachodzie ogólnikowych wiadomości, które mówiły o pomyślniejszym stanie wolnomularstwa na Ukrainie niż na terenach etnicznie rosyjskich, traktować można informację, samą w sobie fantastyczną, jaką podał w bojowej publikacji antywolnomularskiej Domenico Margiotta, były wolnomularz włoski, nawrócony na początku lat dziewięćdziesiątych na katolicyzm. Według tej wersji Jekaterynosław był siedzibą kierownictwa organizacji wolnomularskiej, nominalnie obejmującej całe państwo rosyjskie — z wyjątkiem ziem byłej Rzeczypospolitej szlacheckiej, bez Podola — i Rumunię, faktycznie natomiast posiadającej, rzekomo, placówki tylko w guberni jekaterynosławskiej, besarabskiej i podolskiej oraz w Rumunii, ponadto luźne grupy w Obwodzie Wojska Dońskiego, guberni astrachańskiej i na Kaukazie. D. Margiotta, *Adriano Lemmi, chef suprême des francs-maçons*, Paris [po 1894], s. 216.

-narodowego, równoległe do rozwoju na tym terenie rewolucyjnego ruchu proletariatu, zaczynało teraz owocować organizacyjnie. W 1897 r. powstała w Kijowie ogólnoukraińska burżuazyjno-drobnomieszczańska tajna elitarna organizacja pozapartyjna, początkowo o charakterze „organicznikowskim”, w miarę zaś rozwoju ukraińskiego życia politycznego, ponadpartyjna, z ukrycia sterująca — podobnie jak polska Liga Narodowa — całym ukraińskim obozem narodowym, a ideowo zaś inspirowana przez W. Antonowicza. Zrzeszała niezależnie od ich konkretnych poglądów i koncepcji działacze społecznych i politycznych, którzy czuli się przynależni do narodu ukraińskiego i uznawali demokrację za podstawę życia publicznego. Później przyjęła ona nazwę Towarzystwo Ukraińskich Postupowców (TUP). Z niego w procesie politycznego różnicowania wydzieliła się w 1900 r. (w roku tym odbył się Ukraiński Kongres Wolnomularski) grupa, która założyła nowe stronnictwo. Była nim drobnomieszczańsko-niepodległościowa Rewolucyjna Ukraińska Partija, powstawać zaczęły również inne ukraińskie ugrupowania polityczne. W Czernihowie, gdzie najmocniej przetrwały tradycje dawnego Kijowa i kozaczyzny, działała od 1894 r. grupa ukraińska, w której centralną figurą był działacz ziemski i miejski, adwokat Illja Szrag. W 1904 r. — wtedy gdy w mieście powstała loża „Braterstwo” — zaznaczyło się tu szczególnie silne ożywienie polityczne. Przyczynili się do tego przywódcy okolicznej liberalnej szlachty opozycyjnej — Rosjanie i Ukraińcy — przyszli działacze partii kadetów, m.in. późniejsi deputowani do Dumy, Muchanow i Pietrunkiewicz⁵³. Z kolei ukraińska opinia publiczna tych bądź najbliższych lat doszukiwała się w postawach ideowych i światopoglądowych pewnych nielegalnych rewolucyjnych organizacji ukraińskich w Kijowie i Odessie z lat 1902—1905 oddźwięku ideologii wolnomularskiej z trzeciego bądź czwartego dziesięciolecia XIX w.⁵⁴

Nie są znane dalsze losy owej ukształtowanej w latach 1900—1904 wolnomularskiej siatki organizacyjnej na Ukrainie. Brak jakichkolwiek późniejszych wzmianek o niej wskazywałyby na to, że nie przetrwała rewolucji 1905 r.⁵⁵ Tymczasem w całym państwie zaktywizowały się jesz-

⁵³ Łotoćkyj, *op. cit.*, cz. I, Warszawa 1932, s. 140—142, 172, 175, 241—243; cz. II, Warszawa 1933, s. 307—308; M. Kowałewskij, *Pry dżerelač borot'by*, Innsbruck 1960, s. 26—27, 36, 38, 40, 107, 227.

⁵⁴ Erlenmeyer, *op. cit.*, s. 461. W ukształtowaniu się takiej opinii po 1905 r. mogła też mieć swój udział kontrrewolucyjna propaganda rosyjskich reakcjonistów, którzy usiłowali przedstawić rewolucję 1905 r. jako dzieło antyrosyjskich manipulacji wolnomularskich.

⁵⁵ W świetle niedawno udostępnionych przekazów źródłowych wypada zatem skorygować wcześniejsze wnioski autora zarówno o funkcjonowaniu tej sieci w 1909 r. i latach następnych, jak i o praktykowanym przez nią obrządku szkockim, zob. L. Hass, *Rosyjskie wolnomularstwo lat 1906—1918 (Fragment z dziejów liberalizmu w Rosji)*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. VII (1971), s. 149 (przyp. 43), 162. Nie znajduje również potwierdzenia mało wiarygodna

cze w toku tej rewolucji, zwłaszcza po manifeście konstytucyjnym Mikołaja II z 17/30 X 1905 r., różnorodne grupy dążące do utworzenia łóż wolnomularskich. Pierwszym wynikiem chyba najpoważniejszej społecznie inicjatywy — wyszła ona od poważnych rosyjskich kół liberalnych — było założenie 15/28 XI 1906 r. w Moskwie przez wolnomularzy Rosjan inicjowanych we Francji loży „Wozrożdżenie”, która uznała zwierzchnictwo nad sobą Wielkiego Wschodu Francji. Nowo przyjęci w tej placówce dali początek lożom w innych miejscowościach, m.in. powstały one w 1909 r. w Kijowie i Odessie, gdzie były podobno szczególnie liczne i politycznie wpływowe. Loże tego kierunku skupiały reprezentatywne osobistości wszystkich warstw posiadających, wyznawców szerokiego wachlarza poglądów politycznych, od liberalnych ziemian i przedstawicieli starego konstytucjonalizmu lub liberalizmu po inteligenckich radykałów i członków ugrupowań na wpół socjalistycznych oraz działaczy bliskich socjalrewolucjonistom. Z czasem znaleźli się w tym gronie również niektórzy przywódcy mieńszewików⁵⁶.

Wybrany z ramienia partii kadetów do I Dumy emerytowany pułkownik gwardii, czynny politycznie na Czernihowszczyźnie Aleksiej Swieczyn, w kwietniu 1907 r. został przyjęty do wolnomularstwa, w 1908 r. zaś należał do petersburskiej loży „Polarnaja Zwiezda”. Swieczyn był jednym z polityków swej partii, który uznawał odrębność narodową Ukraińców. Kadecki deputowany z Odessy w II i III Dumie oraz przewodniczący Rady Adwokackiej okręgu odesskiego Osip Piergament, obrońca w procesach politycznych, był mówcą jednej z łóż petersburskich. Na czele loży w Kijowie stali Ukraińcy związani z partią kadetów, np. Mykoła Wasylenko, prawnik, archiwista i specjalista w zakresie historii Ukrainy, jedna z głównych figur w Ukraińskim Towarzystwie Historycznym. Chociaż nie uchodził za ukraińskiego nacjonalistę, znany był jako obrońca kultury ukraińskiej i przeciwnik rusyfikacji szkolnictwa. Dmytro Hryhorowycz-Barski, obrońca w procesie Bejlisa, był wiceprzewodniczącym Kijowskiego Towarzystwa Organizacji Społecznych, przewodniczącym miejscowego stowarzyszenia prawników oraz kijowskiego regionalnego komitetu partii kadetów. Jej działaczem był też baron

informacja, jakoby emigranci ukraińscy w Szwajcarii założyli w 1902 r. Ukraińską Wielką Lożę. EU, s. 1488.

⁵⁶ Hass, *Rosyjskie wolnomularstwo*, s. 154—169; Telepneff, *op. cit.*, s. 34; M. Margoulies, *La Franc-Maçonnerie en Russie depuis vingt-cinq ans*, „Acacia”, II 1925, nr 16, s. 290; tenże, *La Maçonnerie Russe au XXe siècle*, „Les annales maçonniques universelles”, X—XII 1931, s. 280; relacja-oświadczenie z lat trzydziestych byłego czołowego działacza wolnomularskiego i lewicowego skrzydła kadetów Nikołaja Niekrasowa, cyt. w: N. Jakowlew, *1 awgusta 1914*, Moskwa 1974, s. 231. Nieuzasadnione pogłoski mówiły o uroczystej inauguracji prac loży kijowskiej w pierwszej połowie 1908 r. przez przedstawicieli Wielkiego Wschodu Francji. W rzeczywistości dokonali oni wtedy otwarcia łóż w Moskwie i Petersburgu. P. M., *Czto takoje pacifizm*, „Nowoje wriemja” 7/20 I 1912, nr 12867, s. 13.

Fedor Szejnheł (Steinhel), deputowany do I Dumy, w latach I wojny światowej przewodniczący kijowskiej sekcji Wszechrosyjskiego Związku Miast, i L. Pisarzewski. Do tej loży należał również jeden z najwybitniejszych burżuazyjnych historyków ukraińskich i przywódców ukraińskiego ruchu burżuazyjno-nacjonalistycznego Mykoła Hruszewski. Właśnie w 1908 r. przesiedlił się ze Lwowa do Kijowa, gdzie wszedł w skład kierownictwa TUP, politycznie bliskiego kadetom⁵⁷.

Zmiany, jakie rewolucja 1905 r. wywalczyła na stałe w życiu publicznym imperium Romanowów, nie wpłynęły jednak na sytuację prawną wolnomularstwa. Nadal było nielegalne, a aparat wywiadu politycznego śledził jego przypuszczalnych działaczy, nawet usiłował uzyskać za granicą informację o stanie organizacyjnym i zamierzeniach wolnomularstwa w państwie rosyjskim⁵⁸.

Na lata 1909—1910, schyłek okresu reakcji stołypinowskiej, przypadają początki szerszego rozwoju wolnomularstwa i organizacji pokrewnych w Kijowie. Około 1910 r., zatem równocześnie bądź nieco po utworzeniu tu komórki wolnomularskiej proveniencji petersburskiej, ponownie powstała albo wznowiła tylko działalność ukraińska loża wolnomularska. W drugim wypadku byłaby nią owa założona w 1900 r. loża „Światoho Andrija”. W tej placówce udzielono w 1911 r. wtajemniczeń architektowi i nacjonalistycznemu działaczowi niepodległościowemu Mykole Szumyckiemu, który m.in. zajął się jeszcze przed rewolucją lutową 1917 r. badaniem dziejów wolnomularstwa francuskiego w XVIII w. Skłoniła go do tego okoliczność, że w posiadaniu tej loży — a po jej utworzeniu w 1917 r. Wielkiej Loży Ukrainy — znalazł się duży zbiór francuskich dokumentów wolnomularskich z tamtego okresu⁵⁹. Ta ukraińska placówka lożowa, w przeciwieństwie do obu loż utworzonych w 1909 r., które podlegały rosyjskiemu kierownictwu ośrodkowi w Petersburgu — po uniezależnieniu się w 1909 r. lub 1910 r. od Wielkiego Wschodu Francji przyjął nazwę Wielkiego Wschodu Narodów Rosji — nie utrzymywała z nim stosunków, ani nawet z jego komórkami organizacyjnymi na Ukrainie. Od około 1912 r. czynna była w Kijowie loża „Narcissus” (po ukr. loża „Narcysa”), do której należeli obok Rosjan również Ukraińcy. W niej był inicjowany 1 X 1914 r. (chyba starego stylu) — w październiku 1915 i 1916 r. uzyskał kolejno stopnie czeladnika i mistrza — pochodzący

⁵⁷ Lennhoff, Posner, *op. cit.*, szp. 1194; Jakowlew, *op. cit.*, s. 231. P. Milukow często przyjeżdżał do Kijowa i w imieniu partii kadetów prowadził rokowania z kierownictwem TUP. Kowalewskyj, *op. cit.*, s. 112, 128.

⁵⁸ Archiwum Państwowe m. Warszawy, Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, t. 2911; *Ochota za masonami ili pochoźdienija assesora Aleksiejewa*, „Bytoje”, 1917, nr 46, s. 108—145.

⁵⁹ Oświadczenie-relacja M. Szumyckiego w sprawie daty i miejsca przyjęcia go do wolnomularstwa. Środowisko wolnomularskie, do którego należał Szumycki, twierdziło w 1919 r., że loża „Sw. Andrija” istnieje od lat osiemnastu. Marcotoune, *Lettre ouverte à Petloura*, „La Cause commune” (Paris) 1 XI 1919, nr 68, s. 1; Choumitzky, *op. cit.*, s. 1.

z Bukowiny dr prawa Artym Halip, późniejszy polityk krótkotrwałego burżuazyjnego państwa ukraińskiego, a 18 XI 1916 r. zamieszkały w Połtawie adwokat Borys Dankowski. Z tą lożą był też związany gen. Pawło Skoropadski, późniejszy hetman⁶⁰. Loża „Narcissus” była obrządku szkockiego, wydawała dwujęzyczne francusko-łacińskie dyplomy członkowskie. Wchodziła zaś w skład — jak podawała w tych dyplomach, jeśli nie było to tylko gołosłowną deklaracją — ogólnorosyjskiej organizacji wolnomularskiej, odrębnej od Wielkiego Wschodu Narodów Rosji⁶¹. Możliwe, iż był to związek łóz utworzony i kierowany przez rosyjską gałąź Zakonu Martynistów, sprzężonej z wolnomularstwem formacji mistycznej, z rodowodem sięgającym drugiej połowy XVIII w. W latach 1909—1910 powstało w Kijowie stowarzyszenie przyjaciół pokoju, jedno z pierwszych — obok w tym samym czasie założonego moskiewskiego i petersburskiego — w państwie (od 1906 r. analogiczne istniało w Warszawie). Przepuszczalnie, podobnie jak w obu innych, czynni w nim byli wolnomularze⁶².

W Kijowie mieli też martyniści własną, jedną z kilku w całym państwie, komórkę organizacyjną, lożę martynistyczną — „Świątego Andrieja Pierwozwannogo”, („Św. Andrzeja Pierwszego Wezwanego”), rosyjska nazwa; nie wiadomo, czy używano jej również w wersji ukraińskiej). Jej członkiem był miejscowy sędzia pokoju W. Komarow. Sporą rolę w ich ruchu odgrywał mieszkający w Moskwie Ukrainiec, adwokat Serhej Markotun (tak z rosyjska pisał swoje nazwisko, po ukraińsku brzmiące Morkotun), delegat generalny tego Zakonu na Ukrainę (data nominacji nie wiadoma) przyjęty w lutym 1910 r. do wolnomularstwa w moskiewskiej loży „Kubiczeskiego Kamnia” — może również związanej z martynizmem — do której następnie należał i gdzie też uzyskał kolejne stopnie wtajemniczenia⁶³. Martynistą został również, jeszcze na początku

⁶⁰ *Déclaration...*; Archiwum Wielkiego Wschodu Francji (Paryż), dalej AWWFr., t. „Fraternité des Peuples 1919—1923”, prośba z 26 VIII 1919 r. o wydanie dyplomu wolnomularskiego (Hałyp); zawiadomienie z 3. VI 1921 r. o afiliacji (Dankowski). O członkowstwie P. Skoropadskiego w „Narcissusie” mówiono w niektórych ukraińskich kołach politycznych już w 1918 r. Skoropadski, zapytany o to na emigracji w 1928 r. przez prawnicowego działacza ukraińskiego N. Koczubeja, odpowiedział, iż „W łożi bywaw, ale rytuału ne przyjmaw”. Identyczną odpowiedź na analogiczne pytanie otrzymał ok. 1921 r. inny działacz W. Łypynski (Lipiński) łącznie z wyjaśnieniem, że „uważaw masonow prosto korzystnymy jomu ludmy”. N. Koczubej, *W sprawie przynależności p. P. Skoropadského do masonskoj łożi*, [w:] „Zbirnyk chliborobskoj Ukrainy”, t. II (1933), s. 70 nn. Po ukazaniu się tej publikacji Skoropadski zaprzeczył, jakoby cokolwiek łączyło go z wolnomularstwem, nawet tylko w przeszłości. „Diło”, 5 IV 1933, nr 85.

⁶¹ Tekst dyplomu loży „Narcisus” zob. G. Bostunicz, *Masonstwo i russkaja riewolucyja*, Nowi Sad 1922, s. 66.

⁶² Wł. R. K., *Pięćciolecie działalności Polskiego Stowarzyszenia Przyjaciół Pokoju*, „Ludzkość”, 1911, nr 1, s. 26.

⁶³ *Zamietki o masonstwie*, London MCMXXVIII, s. 41; AWWFr., t. „Fraternité des Peuples 1919—1920”, prośba z 26 VIII 1919 r. o wydanie dyplomu wolnomularskiego (Markotun); S. Theakston, *La Franc-Maçonnerie Russe en France entre*

wieku, gdy studiował na Zachodzie, dziedzic Czabanówki na Podolu i znajomy od ok. 1903 r. francuskiej czołówki tego ruchu, Jan Tokarzewski-Karaszewicz, przysły dyplomata petlurowski. Był on, obok Michała-Mychajły Tyszkiewicza, Wacława-Wiaczesława Lipińskiego i aktywnego okultysty Ludgarda Grocholskiego jednym z grupy polskich ziemian i arystokratów na Ukrainie, którzy poszli dalej od swoich poprzedników z łoża „Zjednoczonych Słowian” i — podobnie jak W. Antonowicz — związali się z narodowym ruchem ukraińskim. Tyle tylko, iż w rezultacie rozwoju kapitalizmu i zaostrej się sprzeczności klasowych przyłączyli się do konserwatywnego arystokratyczno-szlacheckiego nurtu tego ruchu i — w przeciwieństwie do swych prekursorów — ortodoksyjnymi rzymskimi katolikami pozostali, nawet ci, którzy weszli w krąg okultyzmu ⁶⁴.

W konsekwencji przemian ustrojowych, jakie się dokonały w monarchii Habsburgów w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIX w., wolnomularstwo zaczęło się rozwijać jawnie i w pełni legalnie w jej części zaliczawskiej, na wpół zaś jawnie i na wpół legalnie w Przedlitawii. Proces ten objął również ziemie ukraińskie wchodzące w skład obu części tego państwa. Już w 1871 r. powstała pierwsza łoża na będącym częścią Zaliczawii Zakarpaciu, w Berehowie, w rok później w Użhorodzie. Obie podlegały centrali w Budapeszcie, łącznie liczyły 60 członków i po kilku latach przestały istnieć na skutek braku zainteresowania nawet ze strony części adeptów. Dopiero w 1902 r. powstała żywoniejsza od tamtych placówka w Mukaczewie, w 1913 r. zaś następne w Berehowie i Użhorodzie. Wszystkie trzy przetrwały do momentu przyłączenia Zakarpacia do Republiki Czechosłowackiej. W końcu 1914 r. należały do nich 133 osoby. Zarówno w latach siedemdziesiątych XIX w., jak i w XX w. nie było jednak na Zakarpaciu wolnomularzy Ukraińców, do łoż należeli Węgrzy oraz nieco Niemców. Byli to urzędnicy, ziemianie i ludzie wolnych zawodów ⁶⁵.

W latach osiemdziesiątych i w pierwszej połowie dziewięćdziesiątych panowało w Czerniowcach, stolicy Bukowiny, spore ożywienie wolnomularskie. W mieście tym, gdzie już mieszkało stosunkowo sporo osób inicjo-

l'exode de 1919 et la guerre de 1940, „Travaux de Villard de Honnecourt”, t. VIII (1972), s. 47. Autor ten podaje, iż przewodniczącym owej placówki był Markotun. Nie wydaje się to możliwe, do 1917 r. mieszkał on w Moskwie bądź w Petersburgu. Zbieżność jej nazwy i nazwy łoża wolnomularskiej założonej w 1900 r. zob. przyp. 50.

⁶⁴ Bibl. Publ. (Warszawa), Korespondencja M. Geniusza, akc. 2511, listy: J. Tokarzewskiego-Karaszewicza, 5 X 1910; L. Grocholskiego, 9/22 VII 1911; S. Grabianki, 15/28 V 1912; A. Iwański, *Wspomnienia 1881—1939*, Warszawa 1968, s. 286.

⁶⁵ L. Hass, *Wolnomularstwo w międzywojennej Republice Czechosłowackiej*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. X (1974), s. 67; tenże, *The socio-professional composition of Hungarian Freemasonry (1868—1920)*, „Acta Poloniae Historica”, z. 30 (1974), s. 102—105.

wanych za granicą, teraz loże powstawały, łączyły się ze sobą, by po jakimś czasie się rozpaść. Ogółem było ich około dziesięciu. Wchodziły one w skład bądź węgierskiej organizacji wolnomularskiej, bądź sąsiedniej rumuńskiej, lub też — co już było najczęściej tylko formalnością — odległych central w Portugalii, we Włoszech i Francji. Po kilkunastoletnim zaciszu powstała 18 I 1913 r. kolejna placówka „Fraternité”, podległa Budapesztowi. Już w końcu roku następnego miała 39 członków, przewodniczył zaś jej przemysłowiec i poseł na sejm bukowiński Jacob Hecht. Oddziaływała też na sąsiednie powiaty galicyjskie. Również w niej, jak i w jej poprzedniczkach, nie było Ukraińców, należeli zaś miejscowi Niemcy i liczniej od nich Żydzi. We Lwowie — nominalnie ze względów prawnych w Swaławie na Zakarpaciu — ukonstytuowała się 16 II 1891 r. loża „Szczera Przyjaźń”, nazwą nawiązująca do tutejszej placówki sprzed wieku. Natrafiła na grunt widocznie niepodatny dla wolnomularstwa, skoro jej najwyższy stan osobowy zamykał się w trzech dziesiątkach członków (w tym kilku Polaków, pozostali byli zasymilowanymi Żydami). Loża, nastawiona polonocentrycznie, o Ukraińców nawet nie zabiegała. Zamarła w 1904 r., w następnym roku zaś została definitywnie zamknięta przez swoją centralę, Wielką Lożę Symboliczną Węgier w Budapeszcie ⁶⁶.

ANEKS I

ALFABETYCZNY SPIS CZŁONKÓW CZYNNYCH I HONOROWYCH ŁOŻY „SOJEDINIIONNYCH SŁAWJAN” W KIJOWIE

Spis obejmuje wszystkich członków wymienionych w dostępnych obecnie oficjalnych dokumentach wolnomularskich. Posiłowano się też innymi wiarygodnymi przekazami źródłowymi. Po nazwisku i imieniu podana jest data roczna źródła zawierającego przytoczone po niej, po dwukropku, informacje o danej osobie. Dotyczą one jej stanowiska służbowego bądź zawodu lub piastowanej godności w życiu publicznym, stopnia wtajemniczenia wolnomularskiego oraz funkcji sprawowanych w loży „Sojedinionnych Sławjan”. Jeśli dana osoba należała również do innych łóż, podano też informacje dotyczące jej członkostwa w nich*.

⁶⁶ Hass, *The socio-professional composition...*, s. 102—105; Centralne Archiwum Państwowe (Budapeszt), zesp. P. 1083. „Symbolikus Nagy Paholy”, fasc. 98, t. „Philantropique, Mamornitza”; fasc. 112, t. „Aufrichtige Freundschaft, Szolyva”; fasc. 145, t. „Fraternité, Lajosfalva”.

* Źródła: *Tableau général de la Grande Loge Astrée à l'O.: de St. Pétersbourg et des 23 loges de sa dépendance pour l'an maçonnique 5818/19*, b.m. i r.; *Tableau général des Grand-Dignitaires, Grand-Officiers effectifs et membres de la Grande Loge Astrée à l'O.: de St.-Petersbourg pour l'an maçonnique 5819/20*, b.m. i r.; *Tableau général de la Grande □ Astrée à l'O.: de St. Pétersbourg et des □ de sa dépendance pour l'an maçonnique 5820/21*, b.m. i r. (cyt. za D. M., *O masonskiej loży „Sojedinionnych Sławjan”, „Russkaja starina”, 1878, t. XXI, s. 187—189*); T. Sokołowska, *Matieriały po istorii masonstwa w priezniej russkoj armii*,

W tekście zastosowano następujące skróty:

1°, 2°, 3° (itd.) — stopień wtajemniczenia

zam.

— członek zamiejscowy, tj. przebywający w miejscowości odległej, nie pozwalającej na regularny udział w posiedzeniach
łóży

A. Członkowie czynni

Afanasiew Piotr — 1819: audytor, 1°.

Aleksiejew — 1822: major.

Bnipski (?) Er. Hilary — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Böttger Karl — 1819: kupiec, 3°, sekretarz łóży.

Cantacuzino Jegor — 1821: książę, pułkownik, kawaler orderów, 3°.

Charliński Aleksander — 1820: właściciel ziemski, 3°, mówca łóży; 1821: ditto.

Charliński Franciszek — 1819: sędzia-deputowany 2 Departamentu Sądu Głównego Kijowskiego, w latach 1818—1819 uzyskał w łóży „Ciemności Rozproszone” (Żytomierz) 1° i 2°; 1821: w latach 1819—1820 uzyskał 3°, przeszedł do łóży „Sojedinionnych Sławjan”; 1820—1821 jej przewodniczący.

Czarkowski Aleksander — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Czarkowski Antoni — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Czarkowski Tomasz — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Delettre Louis — 1821: nauczyciel, 1°.

Dewel Aleksandr — 1819: radca tytularny, były urzędnik 9 klasy, 3°, mistrz obrzędów łóży; 1821: zam.

Dewel Benedikt — 1821: podpułkownik, zam.; 1822: ditto.

Dewel Danił — 1819: urzędnik, 3°, I stuart łóży; 1821: porucznik, zam.; 1822: ditto.

Drenteln Maksim — 1819: kapitan, 3°, zastępca przewodniczącego (namiestnik) łóży; 1821: kapitan emerytowany, 3°, I dozorca łóży.

Dubelt Leonti — 1819: podpułkownik, 3°, w 1818 r. zwolniony z łóży „Pałestiny” (Petersburg) jako członek założyciel łóży „Sojedinionnych Sławjan”, jej II dozorca, zarazem członek łóży „Emanuel zur Maienblume” (Hamburg) i członek honorowy łóży „Złoty Pierścień” (Białystok); 1820: ditto; 1821: zastępca przewodniczącego (namiestnik) łóży, delegat do Wielkiej Łóży „Astrieja”, 1822: ditto.

Elonzowski Franciszek — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Finke Gottlieb — 1821: cukiernik, 1°.

Freygang Paul — 1821: chorąży, 1°.

Hirschfeld Friedrich — 1821: właściciel ziemski, zam.

Klostermann Karl — 1819: naczelnik policji, 3°, II stuart łóży.

Knot Iwan — 1821: dr med., 3°, sekretarz łóży.

Kryger Karl — 1821: muzyk, 1°.

Landragin (v. Landrogin) Jean Francois — 1821: nauczyciel [gimnazjum w Nieżyynie], 3°, zastępca II dozorczy łóży.

Lebiediew Juli — 1821: major, 2°; 1822: ditto.

Leman Karl — 1821: muzyk i nauczyciel muzyki, 1°.

Lenoird Jean — 1821: księgarz, 3°, zastępca sekretarza łóży.

Łoziński Wiktor — 1821: właściciel ziemski, 3°.

Łukaszewycz Wasili — 1819: radca nadworny, kawaler orderów, marszałek powiatowy szlachty, 1°, członek łóży „Lubow k Istynie” (Połtawa); 1820: 3°, zastępca

„Russkaja starina”, VIII 1907 i IV 1907 (deklaracje z 1823 r. o przynależności do wolnomularstwa, w tekście przytoczone pod datą 1822 r., ostatniego roku legalnego istnienia łóż w państwie rosyjskim).

przewodniczącego łoży „Sojedinionnych Sławjan”; 1821: członek łoży [rzekomo uzyskał 6° i 7°].

Łuniewski Fabian — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Manno Iwan — 1821: 3°.

Meyer — 1821: chorąży, 1°; 1822: ditto.

Miączyński Ignacy — 1821: nauczyciel, 1°.

Nakowski Nikołaj — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Nidecki Onufry — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Nowotny Anton — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Olizar Gustaw — 1818: hr., właściciel ziemski, 3°, przewodniczący łoży „Zorza Wschodnia” (Łuck—Rafałówka); 1819: 3°, członek łoży „Pałestiny” (Petersburg) i „Sojedinionnych Sławjan”, mówca „Sojedinionnych Sławjan”; 1821: członek honorowy.

Paszkowski Mikołaj — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Pawłowski Mikołaj — 1821: chorąży, 3°, jałmużnik łoży.

Pohlman — 1822: podporucznik artylerii.

Proskura Antoni — 1821: właściciel ziemski, 1°¹.

Proskura Józef — 1819: marszałek powiatowy [wasilkowski] szlachty, 3°, skarbnik łoży; 1821: zastępca I dozorca łoży².

Radliński Izidor — 1821: właściciel ziemski, 1°.

Reeling (v. Resling) Iwan — 1821: muzyk, 3°; 1822: wojskowy.

Remmers Wilhelm — 1821: major emerytowany, 3°.

Remy (v. Remmy) Gabriel — 1819: generał, 3°, szpitalnik łoży; 1821: generał major, 3°.

Rogoziński (v. Rohoziński) Benedykt — 1821: właściciel ziemski, zam.

Rościszewski Edmund — 1821: chorąży, 2°.

Rościszewski Walentyn — 1819: marszałek gubernialny kijowski szlachty, 3°, w 1818 r. zwolniony z łoży „Pałestiny” (Petersburg) jako członek założyciel łoży „Sojedinionnych Sławjan”, jej przewodniczący; 1821: marszałek jw., 3°.

Rypinski — 1822: porucznik artylerii.

Saar Iwan — 1821: lekarz, 3°, skarbnik łoży.

Sawicki Władysław — 1819: marszałek powiatowy [radomyszczyński] szlachty, w latach 1818—1819 uzyskał w łoży „Ciemności Rozproszone” (Żytomierz) 1°, 2° i 3° oraz przeszedł do łoży „Sojedinionnych Sławjan”, jej strażnik pieczęci; 1821: marszałek jw., 3°.

Schwarzenberg Karl — 1821: podpułkownik, 3°, II dozorca łoży; 1822: ditto.

Sierżputowski Adam — 1821: kapitan, 2°; 1822: ditto.

Sticyng Iwan — 1821: nauczyciel, zam.

Szafranski — 1822: sztabs-kapitan.

Szapelinski (v. Szapolinski) Kazimierz — 1821: nauczyciel [gimnazjum w Nieżynie], zam.

¹ w latach 1818—1819 Antoni Proskura, „osoba prywatna” (tj. nie piastująca stanowisk publicznych) był członkiem łoży „Bouclier du Nord” (Warszawa) w stopniu czeladnika (2°), wstąpił po 1814 r. Jeśli identyczny z członkiem łoży w Kijowie, to niezrozumiałe jest cofnięcie się do stopnia ucznia (1°). *Tableau général des FF.: composant la J.: et P.: □ de St. Jean sous le titre distinctif de Bouclier du Nord, travaillant en langue française à l'Or.: de Varsovie. Année 1818*, b.m. i r.; ditto, *Année 1819*.

² Proskura Józef, „obywatel” (tj. właściciel ziemski) był w 1819 r. członkiem łoży „Bracia Polacy Zjednoczeni” (Warszawa) w stopniu ucznia. Obraz spraw.: i dos.: □ Sgo Jana pod osobnym nazwiskiem Braci Polaków Zjednoczonych pod Wschodem Warszawy pracującej. Na R.: p.: s.: 5820, b.m. i r.

- Swiderski Piotr — 1821: właściciel ziemski, 1°.
 Taube Karl — 1821: baron, właściciel ziemski, 1°.
 Terlecki Antoni — 1821: kapitan, kawaler orderów [autor prac matematyczno-geodezyjnych], 3°, mistrz obrzędów łoży.
 Treison Eduard — 1821: chorąży, zam.
 Trubecki Aleksander — 1819: książę, pułkownik, 3°, I dozorca łoży; 1820: ditto; 1821: 3°.
 Turowski Antoni — 1821: właściciel ziemski, 1°.
 Ulczycki Josif — 1821: major, zam.; 1822: ditto.
 Woroniecki Hubert — 1821: książę, właściciel ziemski, 1°.
 Zapolski Stefan — 1821: właściciel ziemski, 1°.
 Zielonka Władimir — 1821: porucznik, 1°.

B. Członkowie honorowi (dane dotyczą lat 1820—1821)

- Beaufils Alexandre, podpułkownik, członek łoży „Sojedinionnych Druziej” (Petersburg), członek honorowy wielu łoż, w latach 1819—1820 delegat łoży „Osiris pod Gwiazdą Płomieniejącą” (Kamieniec Podolski) do Wielkiej łoży „Astrieja”.
 Beier Karl, kupiec.
 Blix Johann Heinrich von, kupiec, członek łoży „Płamieniejuszczzej Zwiezdy” (Petersburg), w latach 1819—1820 zastępca delegata łoży „Sojedinionnych Sławjan” do Wielkiej łoży „Astrieja”.
 Drentel ³
 Gudowicz Nikołaj, hrabia, pułkownik, członek łoży „Sojedinionnych Druziej” (Petersburg).
 Heintsch (Heincz, Hincz) Franciszek, dr med., radca kolegialny, przewodniczący łoży „Ciemności Rozproszone”, były członek łoży „Göttin von Eleusis” (Warszawa), członek honorowy łoży „zum guten Hirten” (Wilno), 7°.
 Lubiński, hrabia ².
 Łobanow-Rostowski Aleksander, książę, pułkownik huzarów gwardii, członek łoży „Pałestiny” (Petersburg) i członek założyciel łoży „Orła rosyjskiego” (Petersburg), 1° uzyskał w czerwcu 1814 r. w łoży „Bouclier du Nord” (Warszawa), pozostałe do 7° włącznie w okresie czerwiec—listopad 1814 r. w Warszawie, członek honorowy wielu łoż, w latach 1818—1819 zastępca wielkiego mistrza (wielki namiestnik) Wielkiej łoży „Astrieja”.
 Majewski Franciszek, kapitan 1 pułku ułanów Królestwa Polskiego, 7°, członek łoży „Świątynia Izys” (Warszawa), Kapituły Wyższej „Bracia Zjednoczeni pod Gwiazdą Północną” (Warszawa) i Najwyższej Kapituły Zakonu Templariuszy (Edynburg), założyciel i wielki mistrz polskiego Towarzystwa Templariuszy.
 Musin-Puszkina-Bruce Wasili, hrabia, podczasy dworu, szambelan rzeczywisty, tajny radca, wielki mistrz Wielkiej łoży „Astrieja”.
 Olizar Gustaw, zob. A. Członkowie czynni.
 Pinabel (v. Pinebel) Ludwig, baron, kapitan gwardii i kawaler orderów, członek i I dozorca łoży „Sojedinionnych Druziej” (Petersburg).
 Reinecke Jegor, radca tytularny, kawaler orderów, urzędnik Kolegium Spraw Zagranicznych, członek łoży „Płamieniejuszczzej Zwiezdy” (Petersburg), w latach 1819—1820 wielki sekretarz Wielkiej łoży „Astrieja”, członek honorowy wielu łoż.
 Rosenstrauch Johann-Ambrosius, kupiec, następnie artysta teatralny, potem pastor

³ Brak danych.

- luterkański, członek loży „Aleksandra Troistwiennogo Spasienija” (Moskwa), członek honorowy wielu łóż.
- Soleman Karl, burmistrz, członek loży „zu den drei Streithammern” (Rewal — Tallinn).
- Schubert Fiodor, rzeczywisty radca stanu, członek Cesarskiej Akademii Nauk (Petersburg), członek loży „Petra k Istynie” (Petersburg) i „Sojedinionnych Druziej” (Petersburg) i jej przewodniczący, w latach 1819—1820 zastępca wielkiego mistrza (wielki namiestnik) Wielkiej Loży „Astrieja”, członek honorowy wielu łóż.
- Trubecki Piotr, książę, pułkownik, członek loży „Trioch Dobrodietielej” (Petersburg) i loży wyższych stopni „Sfinksa” (Petersburg).
- Volborth Friedrich (Fiodor), dr teologii, pastor kościoła luterkańskiego Sw. Piotra w Petersburgu, członek loży „Pałestiny” (Petersburg), w latach 1818—1820 wielki mówca w języku niemieckim Wielkiej Loży „Astrieja”, członek honorowy wielu łóż.
- Wołkonski Siergiej, generał major, członek założyciel loży „Trioch Dobrodietielej” (Petersburg) i członek loży wyższych stopni „Aleksandra złotego Lwa” (Petersburg) oraz Kapituły „Fieniksa” (Petersburg).

ANEKS II

ALFABETYCZNY SPIS CZŁONKÓW CZYNNYCH
LOŻY „LUBOW K ISTINIE” W POŁTAWIE W 1819 R.

- Źródła i zastosowane w tekście skróty jak w Aneksie I.: pisownia nazwisk — zgodnie ze źródłami — rosyjska.
- Aleksiejew Dmitri, radca nadworny i kawaler orderów, marszałek gubernialny jekaterynosławski szlachty, 1°.
- Aleksiejew Stiepan, radca nadworny i kawaler orderów, 1°.
- Barsow Piotr, mieszczanin, 1°, muzyk lożowy.
- Bibikow Larion, rotmistrz gwardii i kawaler orderów, 3°, członek loży „Sojedinionnych Druziej” (Petersburg) i zam. „Lubow k Istynie”, przebywający w Petersburgu.
- Djakow Łuka, radca nadworny i radca zarządu gubernialnego połtawskiego, 3°, II dozorca loży.
- Czarnysz Wasili, rzeczywisty radca stanu i kawaler orderów, marszałek gubernialny połtawski szlachty, 1°.
- Glinka Wołodymir, podpułkownik artylerii i kawaler orderów, 1°.
- Gorlenko Jakow, radca tytularny i kawaler orderów, marszałek powiatowy szlachty, 1°.
- Gorodiecki Nikołaj, mieszczanin, 1°, muzyk lożowy.
- Karpow Iwan, podpułkownik i kawaler orderów, adiutant generała Sackena, 1°.
- Koczubej Siemion, rzeczywisty radca stanu i kawaler orderów, 3°, zastępca przewodniczącego (namiestnik) loży.
- Kotlarewski Iwan, major, 3°, mówca loży i pełniący obowiązki jej sekretarza.
- Lebieniec Stiepan, radca nadworny i kawaler orderów, 3°, skarbnik loży.
- Łukaszewicz Wasyl zob. Aneks I, A. Członkowie czynni.
- Magdiejko Iwań, radca nadworny, 1°.
- Nowikow Michaił, radca nadworny i kawaler orderów, 3°, zam. loży „Izbrannogo Michaiła” (Petersburg), zwolniony w 1818 r. jako członek założyciel loży „Lubow k Istynie”, jej przewodniczący.
- Remmers Franz, major, 1°.

- Schieberg (v. Szibierag) Aleksiej, urzędnik 9 klasy, 1°.
Sielecki Dmitri, porucznik gwardii artylerii i kawaler orderów, 1°.
Sielski Piotr, sekretarz gubernialny, 1°.
Szafonski Grigorij, radca honorowy i kawaler orderów, 1°.
Tarnowski Wołodymyr, radca stanu i kawaler orderów, 3°, I dozorca łoży.
Wieliczko Aleksandr, kandydat nauk Uniwersytetu Moskiewskiego, urzędnik Ministerstwa Finansów (Petersburg), 3°, członek łoży „Izbrannogo Michaiła” (Petersburg), w 1818 r. zwolniony z niej jako członek założyciel łoży „Lubow k Istinie”, jej zam. przebywający w Petersburgu.
Wojna Stiepan, radca tytularny i kawaler orderów, marszałek powiatowy szlachty, 1°.

Людвик Хасс

УКРАИНСКОЕ МАСОНСТВО (ДО ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г.)

Краткое содержание

В работе дан общий очерк организационного развития масонства на этнографически украинских землях, и на этом фоне представлены формирование и судьбы украинского масонства. Под термином „украинское масонство” автор понимает группы и организационную структуру высшего порядка (ложи и великие ложи), которые одной из областей своей деятельности считали украинскую национальную жизнь и в связи с этим некоторым образом соприкасались с движением украинского национального возрождения или же — уже в XX веке — даже участвовали в украинской общественно-политической жизни. Такой подход к теме требовал рассмотрения главной нити рассуждений во взаимосвязи с положением украинской нации в XVIII в. и с процессом формирования украинского народа в новое время, вызывал необходимость показать (для XVIII в.) участие отдельных лиц украинского происхождения в ложах вне украинских земель, а для начала следующего столетия — уделить внимание участию в ложах некоторых первых украинских деятелей упомянутого движения.

Первыми масонами украинского происхождения были преимущественно потомки казацких старшин. В масоны их посвящали, уже с конца первой половины XVIII в., в ложах за пределами украинских земель, ибо там они начали возникать лишь в восьмидесятые годы этого столетия. В них входили представители элиты господствовавшей нации либо офицеры и служащие государственного аппарата — русские, поляки, немцы. Лишь во втором десятилетии XIX в. в ложе в Киеве, а прежде всего в Полтаве сгруппировались лица, считавшие украинцев отдельной нацией и вследствие этого стремившиеся к обособлению украинских земель как члена будущей федерации славянских народов. Масонские ложи были запрещены в Российской империи в 1822 г. Однако полуорганизованные масонские группы кое — где сохранились в ней и просуществовали, быть может, с перерывами, до начала XX в. Такие группы в нескольких городах Украины продолжали, по всей вероятности, развивать федералистические идеи и по крайней мере симпатизировали украинскому национальному возрождению.

На рубеже XIX в XX вв. масонство на Украине несколько оживилось, что проявилось в образовании в январе 1900 г. Великой ложи Украины, однако никаких следов ее деятельности не осталось. Новый этап развития наступил после революции 1905 г. Это развитие шло, что было характерным для общественно-политической обстановки на Украине, в двух направлениях. В рамках новоорганизованного масонства в общегосударственном масштабе (примерно с 1910 г. существовал Великий восход народов России) в 1909 г. образовались масонские ложи в Одессе и Киеве, отдельно развивалось масонство, которое можно более или менее точно назвать украинским масонством.

Перевела Лена Пустула

Ludwik Hass

UKRAINIAN FREEMASONRY (UNTIL THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917)

S u m m a r y

The following paper presents, in most general way, the organizational development of freemasonry within the territories that can be ethnographically regarded as Ukrainian which provides the background for showing the beginnings and further vicissitudes of Ukrainian freemasonry. The term "Ukrainian freemasonry" comprises basic sections and higher organizational structures (lodges and great lodges), which considered Ukrainian affairs one of the fields of their activity and therefore, had some, although rather loose, connections with the Ukrainian movement of national revival or even — in the XXth century — participated in social and political life of Ukraine. Such an approach to the subject made me concentrate on the situation of the Ukrainian nation in the XVIIIth century and on its origins as a modern nation. It also made me show the activity of Ukrainians in the lodges the Ukrainian territory in the course of the XVIIIth century and devote some attention to the activity of the first members of lodges at the beginning of the next century.

The first freemasons of Ukrainian origin were mainly the descendants of former Cossack chiefs. From about the 50's until the 80's of the XVIIIth century, when the first Ukrainian lodges were created, they had to join foreign lodges to be initiated there. The members of these lodges were the representatives of the élite of a dominant nation, or officers and state officials — the Russians, the Poles, the Germans. It was not until the second decade of the XIXth century that a group of freemasons appeared, active in a lodge in Kiev, and especially in Poltava, respecting national identity of the Ukrainians and, consequently, regarding Ukrainian territories as a separate whole and a part of a future federation of Slavonic nations. Organizing masonic lodges was officially forbidden in the Russian Empire in 1822. However, loosely organized groups of freemasons survived here and there, with some breaks, perhaps, till the beginnings of the XXth century. It is highly probable that such groups, in several Ukrainian towns, continued supporting federalist ideas and at least sympathized with the Ukrainian National Revival Movement.

On the turn the XIXth century freemasonry in Ukraine became active again and in January 1900 the Great Lodge of Ukraine was created, which, however, has not left any clear traces of its activity. A new phase in the development of Ukrainian freemasonry started after the 1905 revolution, but, as a consequence of social and political situation in Ukraine, the movement had now a dual character. Within the newly created masonic organization of a nation-wide character (about 1910 the Great East of Nations of Russia was created) the new lodges were organized in Kiev and Odessa in 1909, while freemasonry which can be described as Ukrainian was developing separately.

Translated by Joanna Wilczewska-Banach